

Catholice reformare

A katolikus egyház a fejedelemség korában

Szerkesztők:

Diósi Dávid – Marton József

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
az Apostoli Szentszék Könyvkiadója

V E R B U M
KERESZTÉNY KULTURÁLIS EGYESÜLET

BUDAPEST – KOLOZSVÁR
2018

Tartalom

Előszó (DIÓSI DÁVID – MARTON JÓZSEF)	7
Körlevél az erdélyi püspökök visszatérésének 200 éves emlékezetére (GR. MAILÁTH G. KÁROLY)	11
DR. KOVÁCS ANDRÁS	
A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715)	15
BÁNFI SZILVIA – V. ECSÉDY JUDIT	
Újabb adatok a katolikus könyvnyomtatás helyzetéről az Erdélyi Fejedelemségben	73
MARTON JÓZSEF	
Választott püspökök és vikáriusok az erdélyi fejedelemség idején	107
MARTIN ROOS	
A Csanádi Egyházmegye püspökei a török hódoltság idejében 1529–1716	127
KRUPPA TAMÁS	
A katolikus megújulás ügye Erdélyben a Báthory-korszakban (1580–1605)	145
TUSOR PÉTER–FAZEKAS ISTVÁN	
17–18. századi ferences misszionáriusok a Felvidéken és Erdélyben	209
MIHALIK BÉLA VILMOS	
A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696)	253
TÓTH TAMÁS	
Mártonffy Györgytől Mártonffy József-ig. Az Erdélyi Egyházmegye a Vatikánban őrzött püspöki processzusok tükrében (1713–1799)	275

TARTALOM

FERENCZI SÁNDOR

Az egyházmegye számbavétele 300 évvel ezelőtt.....299

SZIRTES ZSÓFIA

A románok vallási uniója Rabutin főparancsnok szemével.

Nagyszegi, Sztojka és a protestáns elit 1701-ben..... 313

Előszó

1716-ban az erdélyi római katolikus püspökök 'száműzetésükből' visszatérhettek Gyulafehérvárra, az ősi püspöki rezidenciájukba és székesegyházukba. Ennek az eseménynek 300 éves évfordulóján a BBTE Római Katolikus Teológia Kar Pásztorál-Teológia Intézete Gyulafehérváron tudományos konferenciát szervezett 2016. október 20–21-én „*Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*” címen. A konferencia szimbólumával – a felfelé álló fejedelmi jogar és a lefelé álló püspöki bot – a katolikus egyház korabeli helyzetét, a hatalom felé való viszonyát akartuk kifejezésre juttatni. Mert jellemző erre a korszakra egy régi toulouse-i püspöki pásztorboton található felirat mondanivalója: *Curva trahit, quos recta regit: pars ultima pungit* = a bot görbéje vonzza, akiket az egyenes rész irányít; a vége pedig szúrós. A fejedelemségi időkben a katolikus egyháznak nem lehetett püspöke. Reklámlapjainkon a bot görbéje ezért áll lefelé, mert ebben a korszakban nem volt, aki „vonzza”, egybefogja és irányítsa az erdélyi katolikus híveket. A bot szúrós részének hiánya pedig arra utal, hogy hiányzott a kormányzáshoz hozzátartozó erő, a „szúrós” rész. Szimbólumunkkal szeretnénk különösen is kihangsúlyozni, hogy a Szent István által alapított püspökség nem szűnt meg, csak főpásztorai nem lehettek a helyükön, nálunk a trienti egyetemes zsinat (1545–1563) a püspök helyben lakását előíró fegyelmi intézkedését, a rezideálás követelményének teljesítését megakadályozták a politikai hatalmak. Az egyházmegye egyházjogilag sem tekinthető megszűntnek, még az elévülés címén sem, mert időközben megjelenhettek a Szentszék által jogszerűen kinevezett erdélyi püspökök – Naprágyi Demeter (1597–1601) és Illyés András (1697–1712) személyében.

Az erdélyi katolikus egyház szerényebb időszakot mondhat magának az 1556-tól kezdődő fejedelmi korszakban. De ezt megelő-

zően, 550 éven keresztül, a katolicizmus annyira belegyökerezett Erdély magyar és szász nemzetiségű keresztény népébe, hogy nem tűnhetett el egyik napról a másikra. Szervezeti összeomlását, hierarchikus rendszerének lefejezését nem követte megsemmisülése. Arra vonatkozóan, hogy a megjelölt időszakban, a fejedelmi korszakban, a katolikus megújulás (*catholice reformare*) mennyire valósult-, illetve kevésbé valósult meg, a konferencia előadásaiban kaptunk némi ízelítőt.

Az erdélyi püspökök visszatérésének 200. évfordulóját az 1. világháború miatt nem tudták méltóképpen megülni. Csupán egy püspöki körlevél kiadásával emlékezett meg gr. Mailáth G. Károly megyéspüspök, amit a hangulat kedvéért is, konferenciakötetünk felvezetőjében közlünk.

Örökös szimbólumunk, az erdélyi magyarság megmaradásának jele, az „ezeréves” gyulafehérvári székesegyház. Nem véletlenül került kiemelt helyre Kovács András művészettörténész tanulmánya az ősi katedrálisról a fejedelmi korszak idején.

A könyvnyomtatást követő időszakot a nyomdák elterjedése, a könyvek népszerűsítése és szeretete jellemezte. Nem volt ez másként Erdélyben sem. Az új földrajzi határa, területének kiszélesedése, a török szultán kíváncsiságának megfelelően, nem akadályozta meg az eszmék és a kulturális értékek beáramlását. Régióink városaiban a reformációt is előmozdító nyomdák és könyvek igen nagy számban terjedtek el. Ecsedy V. Judit és Bánfi Szilvia „Újabb adatok a katolikus könyvnyomtatás helyzetéről az Erdélyi Fejedelemségben” c. tanulmányuk az erdélyi könyvnyomtatás új felfedezésével lepi meg az olvasót.

Az egykori fejedelemség három latin rítusi püspökséget / püspöki rész-területeket foglalt magába: az erdélyit (mai: gyulafehérvárit), a nagyváradit és a csanádit (mai: temesvárit). Kötetünkben összefoglaló tanulmányokat találunk az erdélyi püspökségek történetéről a címben megjelölt időszakban.

A konferencia előadásai és ennek megfelelően könyvünk tanulmányai elsősorban a Báthory-korszakra (1571–1605) és a fejedelemség

ELŐSZÓ

végére koncentrálnak. Nem véletlenül. Mert a katolikum valamelyest ezekben az időszakokban kapott erőre, illetve történt az erdélyi katolikus egyház „megújulása.” A nemzeti fejedelemség felbomlásával lehet összefüggésbe hozni a gyulafehérvári püspök hazaérkezését is.

A konferenciakötetünkben közölt tudományos tanulmányok között tartalmi és módszertani különbségek is felfedezhetők, mert tiszteletben tartottuk a szerzők következetes módszertani eljárását és választott témáik feldolgozását.

A püspökökről, papokról, szerzetesekről és krisztushívókról szóló tanulmányok olyan szemszögből közelítik meg régmúltunk egyháztörténelmét, melyek segítenek bennünket a vallási elfogultságtól mentes ítéletalkotásunk kialakításában.

Gyulafehérvár, 2018. február 19-én

Diósi Dávid – Marton József

SZIRTES ZSÓFIA

**A románok vallási uniója
Rabutin főparancsnok szemével.
Nagyszegi, Sztojka és a protestáns elit
1701-ben***

A 17. század végén, a törökellenes visszafoglaló háborúk (1683–1699) korában a Habsburg fennhatóság alá kerülő Erdélyben politikai, kormányzati és vallásügyi rendszerváltás kezdődött. Bár a Diploma Leopoldinum (1691) elvileg biztosította a négy bevett felekezet rendszerét, a 17–18. század fordulóját a fokozatos katolikus expanzió jellemezte.¹ E folyamat egyik mérföldkövének számított az erdélyi ortodox románság csatlakozása a katolikus egyházhoz. Az 1697–1701 között lezajló folyamat megértéséhez figyelemmel kell kísérni Róma és Bécs, az Erdélyben működő jezsuiták és az ottani katolikus főurak, a protestáns elit, valamint a régió ortodox egyházi és világi előjáróinak szempontjait és szándékait.²

* A tanulmány az „*Erdélyi szász városok a Habsburg-uralom kezdetén Szeben és Brassó példáján (1685–1711)*” című, 121235. számú posztdoktori projekt keretében készült, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD 16 pályázati program finanszírozásával valósul meg. Ezúton köszönöm Jankovics Józsefnek a tanulmánnyal kapcsolatos észrevételeit, Végheő Tamásnak a szakirodalom összegyűjtésében nyújtott segítségét, valamint Hende Fanninak a latin idézetek lektorálását.

¹ A kérdésre rövid áttekintést ad: BIRÓ 1925; BIRÓ 1935, 93–106.

² A románok vallási uniója 1697–1701 közötti történetére lásd újabban: Die Union der Rumänen 2010; Die Union der Rumänen 2015. A gazdag régebbi szakirodalomból lásd összefoglalóan: SUTTNER 2008; VRIES 1963; I. TÓTH 1998, 26–47; GYÁRFÁS 1925.

Tanulmányunkban e tényezők közül, melyekre gazdag szakirodalom áll rendelkezésre, elsősorban a protestánsokra és az unióellenes mozgalmakra helyezük a hangsúlyt, mivel újonnan feltárt források új szempontokat vetnek fel ezek viszonyára vonatkozóan.

Bevezetés. A gyulafehérvári unió és az ellenzék

Miként azt I. Tóth Zoltán már 1946-ban megállapította, a Habsburg-ház az ortodox román nép uniálásában eszközt látott a protestánsok visszaszorítására, a rendek gyengítésére, továbbá a központi kormányzat terveit akadályozó „ellenzéki hajlamú” magyarság megfékezésére, így a vallási unió részben politikai műnek is tekinthető.³

A 17. század utolsó évtizedében kezdődő folyamat megítélése kapcsán szakadás keletkezett a katolikus és a protestáns elit között. A katolikus nemesség a fejedelemség korában sérült szabadságjogainak kibővítését és a felekezeti viszonyok átalakítását akarta elérni. A kívánt felekezeti többség megvalósulásához az egyetlen megoldásnak a románok uniója tűnt, amely magával vonta volna a három nemzet és a négy felekezet rendszerének változását. A katolikus nemesség azonban csak utóbbin akart volna változtatni, a három nemzet politikai képviselőiténél megőrzése mellett.⁴

Ezzel szemben a protestáns nemesség privilégiumainak és szabadságjogainak megőrzésére törekedett, amelyet csak felekezeti többségének fenntartásával érhetett el. A románok uniója és ezáltal a katolikusok megerősödése veszélyeztette eddigi politikai fölényét, ráadásul az egyesült román papok adómentessége anyagi kárt is jelentett. Mindemellett a római katolikus egyházhoz történő csat-

³ I. TÓTH 1998, 28.

⁴ GÚDOR 2015, 475–476. A katolikus Apor István kincstartó szerepére lásd MARTON 2003.

lakozással a románok megnyerését célzó másfél százados törekvésük is kudarcba fulladni látszott.⁵

Nem csoda, hogy a református nemesség kezdettől fogva ellenezte a románok csatlakozását a katolikus egyházhoz, és arra törekedett, hogy az erdélyi ortodox egyház a 17. századi hagyományt folytatva továbbra is református fennhatóság alatt álljon. Ez számos lépésében nyomon követhető, amelyek részletes ismertetése helyett néhány fontosabb mozzanatot emelünk ki.

Amikor De Camillis János József munkácsi görög katolikus püspök az 1693. évi marosvásárhelyi országgyűlésen javaslatot tett a Guberniumnak az erdélyi románok Rómával történő egyesülésére, a protestáns többség tiltakozott ez ellen.⁶

Az 1697-ben az újraegyesülést kinyilvánító Teofil püspököt – aki 1692-ben még Bánffy György gubernátor előtt tette le esküjét – a reformátusok hűtlennek tartották és le is váltották volna, ha nem élvezte volna Baranyi Pál László gyulafehérvári jezsuita közbenjárásával az uralkodó védelmét.⁷

A református politikusok fontos szerepet játszottak a következő román püspök, Athanáz (Athanasius) Anghel pozícióba juttatásában. Bethlen Miklós, Nalácz István⁸ és Keresztesi Sámuel⁹ Konstantin Brâncoveanu havasalföldi vajda (1688–1714) és Theodosius bukaresti metropolita megfelelő dotálásával eszközölték ki Athanáz szentelését (1698. január). Az új püspök azonban beiktatását – az eddigi eljárástól eltérően – nem Bethlen kancellártól kérte, hanem Bécsbe utazott, ezzel kiállva az unió mellett.¹⁰

A három erdélyi főméltóság, Bánffy György gubernátor, Bethlen Miklós kancellár és Apor István kincstartó 1697. évi bécsi tartózkodása során az erdélyi konferencia ülésén napirendre került a

⁵ VRIES 1963, 155; I. TÓTH 1998, 36–37.

⁶ NAGY 2008a, II. 18.

⁷ VRIES 1963, 143–144.

⁸ Guberniumi tanácsos (†1702).

⁹ Guberniumi tanácsos (†1706).

¹⁰ VRIES 1963, 144–146.

Katolikus Státus beadványa, amelynek első pontja az unió mellett szólt. A református Bánffy és Bethlen – utóbbi elbeszélése szerint – Kinskynek úgy nyilatkozott: az unió „*az erdélyi három¹¹ és kiváltképpen a reformata religio ellen vagyon*”, majd tiltakoztak ellene, és az uralkodónak is emlékiratot nyújtottak be róla.¹² Ugyanők a konferencia 1698. áprilisi ülésén megkérdőjelezték, hogy a románok akarnák a vallási uniót, Bánffy pedig burkoltan kétségbe vonta az unió őszinteségét. A konferencia határozata végül az ortodox papok jogállásával kapcsolatban úgy határozott, hogy akik a katolikusokkal egyesülnek, a katolikusok jogait nyerjék el, akik pedig más felekezetekkel, azok kiváltságait élvezzék, az ortodox hitük mellett kitartók pedig továbbra is fizessék a taxát.¹³ A bécsi tárgyalások eredményének tekinthető az 1698. április 14-én kelt császári rendelet, amely az egyesülést a másik három bevett felekezettel is megengedte. A bécsi kormányzat valódi álláspontját azonban az a Kollonich Lipót esztergomi érsek által 1698. június 2-án kiállított oklevél tükrözte, amely az unitus románok számára csak a római katolikusokkal való egyesülés esetén biztosított kedvezményeket.¹⁴

E kérdés azonban továbbra sem jutott nyugvópontra: folytatódott a bécsi és az erdélyi kormányzat közötti hivatali hadviselés. Az 1699. február 16-án kibocsátott, majd a gyulafehérvári unitus zsinaton május 24-én kihirdetett első uniós diploma a protestáns többségű Gubernium ellenkezését váltotta ki. Július 14-i feliratára válaszként az uralkodó augusztus 26-án megismételte az 1698. április 14-i határozatot, ezáltal biztosítva az uniót – elviekben – mind a négy bevett felekezet javára. Titokban azonban utasította Rabutin¹⁵ erdélyi főparancsnokot, hogy az egyesülést csak a katolikusokkal engedje meg. Közben a Gubernium, miután az országgyűlés 1699 szeptemberében

¹¹ Azaz a három protestáns felekezet.

¹² BMÖ, 873; GÚDOR 2015, 483.

¹³ TRÓCSÁNYI 1988, 63–64.

¹⁴ I. TÓTH 1998, 33.

¹⁵ Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717), Erdély császári katonai főparancsnoka 1696–1708 között.

kihirdette az első uniós diplomát, végrehajtására vonatkozó kikötéseivel kísérelte meg lefékezni annak hatékonyságát.¹⁶ A reformátusok sikerének könyvelhető el, hogy az 1699. évi vizsgálat alkalmával Hunyad vármegyében tíz hátszegi ortodox pap a református egyházzal való egyesülést választotta, azzal a feltétellel, hogy rítusukat és hitüket megtarthatják.¹⁷ A református elit ellenzéki magatartását jelzi az is, hogy Athanáz 1701. június 25-i beiktatásán sem Bánffy, sem Bethlen nem vett részt.¹⁸

A református elit támogatta az unióellenes megmozdulásokat, így a magát a reformátusokkal egyesültnek nyilvánító ellenpüspök-jelöltet, Czirka Jánost (Ioan/Iov Țirca) is. Czirka 1700. évi letartóztatását Veszprémi István református püspök egyháza megsértéseként értelmezte, Bánffy gubernátor pedig Bethlen kancellárral és Naláczi Istvánnal együtt megfogalmazott levelében kiszabadítását követelte Athanáztól. Júliusban Rabutinnél is tiltakoztak a román papot érő kegyetlen bánásmód miatt, hangsúlyozva, hogy azzal a céllal tartóztatták le, hogy eltávolítsák a reformátusok oltalma alól. Bethlen Miklós segítségével a gyulafehérvári, majd a nagyenyedi református kollégiumba menekülő Czirkát a reformátusok püspökké akarták tenni, amelyben Athanáz a református birtokokon élő románok átpártolásának veszélyét látta.¹⁹

A reformátusok ellenlépései mellett az ortodox román lakosság unióellenes fellépései is hátráltatták az egyesülés folyamatát. Ezek főképp olyan a városokban szerveződtek, ahol görög kereskedőtársaságok vagy közösségek működtek (Brassó, Fogaras, Gyulafehé-

¹⁶ I. TÓTH 1998, 34–36.

¹⁷ VRIES 1963, 161–163; SIPOS 2002.

¹⁸ GÚDOR 2015, 485. Az erdélyi protestánsok és a románok uniójának kérdéskörére lásd még: GÚDOR 2015, 479–485; SIPOS 2005.

¹⁹ Czirka a Rákóczi-szabadságharc alatt a felkelők oldalára állva jelentős karriert futott be: 1707-ben erdélyi, majd 1707–1708-ban máramarosi ortodox püspök lett. 1709-ben azonban peres eljárás indult ellene, ezért Moldvába vonult vissza. DOBREI 2010; VRIES 1963, 161–163; I. TÓTH 1998, 37–38; BMÖ, 882.

vár), vagy ahol román közösség volt (Brassó/Bolgárszeg).²⁰ Az első megmozdulások után Athanáz 1701. évi bécsi tevékenysége – kiváltképp márciusi újraszentelése, amely a firenzei helyett a trienti hitvallást tartalmazta, és amellyel a magyar primás joghatósága alá került – újabb unióellenes hullámot váltott ki az ortodoxok körében. A brassói görögkeletiek bukaresti bizalmi emberük, David Corbea javaslatai alapján előkészülve az 1701. júniusi zsinaton az unió meghíúsítását tervezték, amelyhez a barcasági és a fogarasi küldötteket is megnyerték. Bár tervük ekkor nem sikerült, a továbbiakban újabb megmozdulásokra vállalkoztak. Athanáz beiktatási ceremóniája (1701. június 25.) közben néhány brassói és fogarasi ortodox tiltakozott a templom előtt, majd június 27-én a bolgárszegi (Brassó), barcasági és fogarasi ortodoxok képviselői, valamint a brassói görög kereskedőtársaság unióellenes nyilatkozatot nyújtottak be, melyet Sárosi János ítélőmesterrel is lepecsételtettek. Az ellenállási mozgalom szálai a Brassóban működő Dindáron²¹ keresztül Konstantin Brâncoveanu havasalföldi vajdához vezettek. A tiltakozás főszereplőit jelentős gazdasági érdekek fűzték Havasalföldéhez, amely diplomáciai kapcsolatait is megmozgatta az ügyben: 1702-ben az orosz cár és az akkor Bécsben tartózkodó portai angol követ, Lord William Paget közvetítésével tett kísérletet a brassói és fogarasi ortodox hitközségek gyakorlati helyzetének szabályozására.²²

²⁰ DUMITRAN 2015, 703.

²¹ Brâncoveanu vajda magántitkára, a korábban császári szolgálatban álló Ladislaus Theodorus Dindár 1690 óta Brassóban szolgálva a Bécs és Bukarest közötti diplomáciai levelezést közvetítette. Ekkorra azonban kegyvesztett lett, és személye különösen veszélyesnek tűnt Bécs számára azért, hogy a havasalföldi vajda megbízásából, a reformátusokkal is szövetkezve az unió ellen dolgozott, és az országot – a befutó hírek szerint – lázításra akarta bírni. HURMUZAKI 1881, 66–69. Tevékenységére lásd még: ANDEA 2003.

²² DUMITRAN 2015, 705–713, 719–721, 731; VRIES 1963, 177–179; HURMUZAKI 1881, 60–61. – A kortárs Andreas Freyberger jezsuita (†1732) úgy értesült, hogy a beiktatási ceremónia alatti tiltakozás a brassói evangélikusok felbujtására történt. DUMITRAN 2015, 711; NILLES 1885, 322.

Nagyszegi Gábor unióellenes mozgalma és a protestáns elit

Az ellenállás következő epizódja a román Nagyszegi Gábor gyulafehérvári fellépése volt. Az általa vezetett mozgalom főbb mozzanatai az eddigi kutatások alapján a következőképp foglalhatók össze.²³ Nagyszegi 1701. szeptember 25-én a gyulafehérvári görögkeletieket ért sérelmeket felhozva tiltakozott az unió ellen. Protestációját Sárosi János ítélőmester vetette papírra és hitelesítette. Nagyszegi a szövegben az erdélyi és partiumi göröghitűek törvényes meghatalmazottjaként szerepel, hivatkozik a felekezetek közötti szabad választás lehetőségére,²⁴ és kilátásba helyezi templomaik visszafoglalását is.

Nagyszegi a későbbiekben az ortodox románok nevében pátenst fogalmazott meg és terjesztett egy Gyulafehérváron megrendezendő gyűlés előkészítésére. 1701. október 23-án azonban Apor István és Johannes Sachs von Harteneck²⁵ guberniumi tanácsosok Nagyszegit és társait elfogatták és a szebeni börtönbe vetették. Az akció mögött álló Rabutin főparancsnok a mozgalom lecsendesítésére két századot küldött Gyulafehérvára.

Nagyszegi a szebeni börtönben november 5-én nyolc pontból álló fenyegető hangú emlékiratot fogalmazott meg és juttatott el Harteneck szebeni királybírónak, amit november 9-én újabb írással egészített ki. November 5-i emlékiratában többek között felhívja a fi gyelmet arra a veszélyre, amit a vallás megújítása a románokból kiválthat, közben ismételten bizonygatva az uralkodó iránti hűségét. Úgy véli: a románok addig lesznek békességben, amíg nem kel híre az uralkodó ellenségeinek, a franciáknak és a törököknek. Ekkor mozgósítani fogják híres tolvajaikat, például Pinteát is. A románok szerint még nem értik az unió lényegét, de amint ez bekövetkezik,

²³ DRAGOMIR 1920, 41–63; Uo. Anexe 1–14 (Nr. 1–4.); DUMITRAN 2015, 713–719.

²⁴ Azaz az 1698. április 14-i, 1699. augusztus 26-án megerősített uralkodói dekretumra.

²⁵ Szász János, szebeni királybíró és szász ispán (†1703).

erőszakkal fognak ellenkezni. Könyörög azoknak, akik megzavarják vallásukat, hogy Istenre tartozó dolgokba ne keverjék magukat. Felhívja a figyelmet arra, hogy a románoknak lehetősége van átmenni azokba az országokba, ahol tisztelik vallásukat. Úgy véli, hogy Athanáznak nem szabadott volna minden román nevében egyesülnie. Külső ellenség megjelenése esetén a katolikusok veszélyeztetettségét vetíti előre. November 9-i írásában összefoglalja és kiegészíti az előző memorandumot. Javasolja, hogy írják össze azokat, akik a Rómával való unió mellett vannak, és azokat, akik ezt ellenzik, továbbá, hogy az uralkodó nevezzen ki az ortodoxok élére egy vezetőt.²⁶ Fellépésének hatására az uralkodó 1701. december 12-én rendeletet bocsátott ki, amelyben – hivatkozva az ellenállási mozgalomra – biztosítja a románok számára a felekezetek közötti szabad választást, vagy megmaradásukat régi hitük mellett. E dekrétum azonban feltehetően a Nagyszegi és társai elleni intézkedések leplezésére íródott. Ugyanaznap ugyanis I. Lipót császár és magyar király utasította a Guberniumot a szeptemberi protestációt kiállító Sárosi János őrizetbe vételére és perbefogására. Az ítélmestert 1702 januárjában Gyulafehérváron bebörtönözték, majd január végén Nagyszegi néhány társát is elfogták. Júliusban az Udvari Haditanács Rabutin tanácsára elküldte a Nagyszegi-ügy peranyagát az Erdélyi Udvari Kancelláriának. A kancellária augusztus 17-i válaszában végeredményben úgy vélte: e két személy fölött csak a fejedelemség törvényei szerint lehet ítélni. Nagyszegit csak hivatali jogköre túllépésével és lázadásra történő bujtogatás kísérlétével, Sárosit pedig csak kötelességszegéssel lehet vádolni. Sárosi ügye ugyanabban az évben az erdélyi országgyűlés elé került. A hivatalától megfosztott ítélmester nem védte magát, mondván, hogy nem szeretne urával perlekedni. Végül 1702. novemberben az Erdélyi Udvari Kancellária előtt letett ún. tisztító esküvel (*juramentum purgatorium*) felmentést nyert az őt ért vádak

²⁶ Az emlékiratokat részletesen ismerteti és közli: DRAGOMIR 1920, 50–55; Uo. Anexe Nr. 2–3. Az 1701. november 5-i emlékiratból részleteket közöl: NILLES 1885, 336–337.

alól, majd visszanyerte állását. Nagyszegi perét azonban késleltették a bécsi hatóságok, ugyanis nem akarták elismerni, hogy az ellene indított eljárás törvénytelenül zajlott,²⁷ szabadlábra helyezését pedig veszélyesnek tartották az unió ügyére nézve. Nagyszegi 1702 novemberében egy uralkodói rendelet értelmében a Gubernium, majd 1703-ban az országgyűlés elé került lázadásra szítás kísérlete miatt, de ítélet nem született ügyében. A Rákóczi-szabadságharc első éveiben Szebenben raboskodott. Később Apor István közbenjárására láncaitól megszabadulva járhatott a városban egy ór kíséretében, míg végül 1706 szeptemberében szabadult azzal a feltétellel, hogy nem él vissza szabadságával és egyelőre nem hagyja el a várost.

A történetírás már a 19. században felvetette a protestánsok és Nagyszegi közötti kapcsolat kérdését. Hurmuzaki az erdélyi császári főparancsnoknak, Rabutinnek feltehetően az Udvari Haditanácshoz befutó jelentésére támaszkodott. Eszerint a főparancsnok a katolikus Haller bárótól beérkező információk alapján úgy vélte, hogy a románok unióellenes tiltakozása három református főúr, Bethlen Miklós, Nalácz István és Keresztesi Sámuel előzetes tudtával lett benyújtva, ők a románok ellenállásának felbujtói. Úgy vélte, e három közül különösen Bethlen nevéhez fűződik a protestáció kezdeményezése és megfogalmazása.²⁸ Néhány évvel később Nilles jezsuita történész Bethlent – részben Hurmuzaki, részben saját maga által közölt források alapján – „a szent unió elleni titkos és veszedelmes összeesküvés szerzőjének” tartotta. Az uniók történetét ismertető alapvető forráskiadványában közölte a gyulafehérvári jezsuita misszió ide vonatkozó részletét, amely szerint az „összeesküvésben” Bethlen társa

²⁷ Bethlen kancellár szerint a főparancsnok német tiszttel végeztette a kihallgatást és a kínvallatást, melynek eredményét az Udvari Haditanácsnak küldte el: „Nagyszegi [...] egyszer generális kezébe esvén és onnét elein ki nem kérettetvén, minden ellene való dolgokat, inquisitiót, sőt úgy hiszem, torturát is, exament etc. a generális német auditor által vitetett végbe, és küldte mind a bellicumra Bécsbe.” BMÖ, 879.

²⁸ A postumus megjelent munkából e résznél hiányzik a hivatkozás. HURMUZAKI 1881, 69.

volt Czirka és Nagyszegi. Továbbá kivonatokat közölt Rabutin 1701. november 13-i, Kollonichnak írt leveléből, amelyben a főparancsnok azt feltételezte, hogy Nagyszegi protestációját az erdélyi protestáns elit fogalmazta meg.²⁹

A 20. századi történészek eltérő véleményeket fogalmaztak meg e kérdéssel kapcsolatban. Silviu Dragomir elvetette a reformátusok szerepét. Úgy vélte: Bethlen ellenfelei azzal vádolták a kancellárt, hogy ő is kezdeményezője volt Nagyszegi fellépésének, ám e vádat nem tudták bizonyítani. Rabutin maga is meggyőződhetett feltételezésének megalapozatlanságáról, amikor Nagyszegiből két kínvallatással sem tudott ezt bizonyító vallomást kisorsolni. Dragomir a kérdésre nézve hitelesebb forrásnak tartotta Bethlen kancellár önéletírását, ami szerint Nagyszegi megmozdulásának nem volt köze a protestánsokhoz.³⁰ I. Tóth Zoltán is úgy vélte, hogy Rabutin feltételezése téves volt, Nagyszeginek ugyanis nem volt szüksége a protestánsok buzdítására.³¹ Egy újabb feltételezés szerint Bethlen titokban támogatta Nagyszegit, azonban nem tudni, hogy melyikük kezdeményezte a kapcsolatfelvételt.³² Daniel Dumitran pedig Nagyszegi 1701 novemberi memorandumait elemezve arra jutott, hogy a protestáns állami hatóságok buzdították akciójára, mivel írásaiban átvette tőlük a szabad hitválasztás koncepcióját.³³

Kétségtelen, hogy Bethlen kancellár önéletírásában nem említi, hogy a protestánsok felkarolták volna Nagyszegi mozgalmát. Művében viszonylag részletesen ír a románok uniójáról, azon belül is Nagyszegi és Sárosi ügyéről. Ismerteti a Nagyszegi-féle protestáció benyújtásának körülményeit és ebben saját maga, valamint a többi guberniumi tanácsos szerepét.³⁴ Bethlen állítólag megfenyegette

²⁹ NILLES 1885, 255–256, 244–245, 337–339.

³⁰ DRAGOMIR 1920, 45, 56.

³¹ I. TÓTH 1998, 38.

³² DUMITRAN–GÚDOR–DĂNILĂ 2000, 281.

³³ DUMITRAN 2015, 717–719.

³⁴ Eszerint ő maga a Substitutum Gubernium ügyeletes tagjaként 1701 szeptemberében nem vette át a Guberniumhoz megfogalmazott kérvényt. Amikor

Nagyszegit, amiért az azt a hírt keltette róla, hogy támogatja őt. Továbbá hangsúlyozza, hogy ha tehetette volna, segítette volna az unióellenes mozgalmat, de túl veszélyesnek tartotta és felekezeti szempontból nem is lett volna haszna.³⁵ Ugyanakkor többször javaslatot tett Bánffy gubernátornak arra vonatkozóan, hogyan lehetne megelőzni Nagyszegi és Sárosi elítélését,³⁶ és sokat segített Sárosinak 1702. évi bécsi tartózkodásukkor. Nagyszegi szabadulása kapcsán megjegyzi: *„Énrajtam az Istennek ebben nagy gondviselése látszik meg, mert bizonyosan tudom, és Nagyszegi reám való examene, kínzása megbizonyította, hogy nem Sárosira, hanem énreám volt minden feltett céljok.”*³⁷ Tehát úgy véli: Nagyszegi kínvallatása azt a célt szolgálta, hogy a kancellár ellen szóló vallomást tegyen.

Önéletírásában tehát Bethlen nemhogy nem szól Nagyszegiék ellenállási mozgalmának állítólagos felkarolásáról, hanem szinte tételesen hoz fel ellenbizonyítékokat. Ezzel összhangban áll a kancellár 1701. november 6-i levele is, amelyben Harrachnál, az erdélyi konfe-

az később a tanács elé került, a távozó Bánffy Bethlenre és a többi ott maradt tanácsosra bízta az ügyet, akik ugyancsak elhalasztották annak tárgyalását. Nagyszegi később szóban és írásban is protestált Bethlennek, aki azonban nem olvasta el és nem is hitelesítette az írást, hanem tovább küldte Nagyszegit az ítélmesterhez és a káptalanhoz, ugyanakkor figyelmeztette őt az ügy veszélyességére. Hasonlóan intette azt a Komáromi István nevű ötvöst is, aki pecsétet készített Nagyszegiéknek. Ezen felül a református püspököt és professzorokat is figyelmeztette, hogy ne foglalkozzanak Nagyszegivel, aki pátensei megírásához enyedi diákok segítségét akarta igénybe venni. BMÖ, 872–883.

³⁵ *„Úgy hallom, az én nevemmel jársz; de hadd el, mert úgy segéljen az Isten, lélek ilyen s olyan fia, halálra veretlek. Én az ügyet s őtet és társait is szántam, és ha lehetett volna, bizony tiszta szívvel segítettém volna, de félttem, hogy magát, másokat is, és engemet is veszedelembbe ejt, hasznót sem teszen abban a religió dolgában.”* BMÖ, 877.

³⁶ Ezt tükrözi a Gubernium 1702. március 1-i rendelete, amelyben kérte Nagyszegi és társai kiadatását a hadbíróság kezéből, hogy az ország törvényei szerint ítélkezzenek fölöttük. DRAGOMIR 1920, 59.

³⁷ BMÖ, 881.

rencia elnökénél rosszakaróira hivatkozva igyekszik kimenteni magát a Nagyszegi-ügyben.³⁸

Vajon igaztalan vádak ellen védekezik, vagy valós vádak alól akarja kimosni magát? Állt-e valaki és ha igen, ki a Nagyszegi-féle mozgalom hátterében? A kérdés megválaszolásához közelebb visznek Jean Louis Rabutin de Bussy, Erdély császári katonai főparancsnokának Bécsbe írt jelentései. A császári udvarban az új tartomány ügyeit legfőbb szinten tárgyaló fórum, az erdélyi konferencia elnöke 1699-től Ferdinand Bonaventura von Harrach főudvarmester volt. Rabutin hozzá beérkező jelentései és azok mellékletei kiegészítik és új megvilágításba helyezik az unióellenes mozgalom történetét. Belőlük nyomon követhető, hogy milyen információk jutottak el a főparancsnokhoz Nagyszegi mozgalmával kapcsolatban, továbbá, hogy erre milyen javaslatokkal és intézkedésekkel reagált.

Rabutin 1701. október 19-i értesülése szerint Bethlen kancellár a havasalföldi vajda titkárával, Dindárral titokban a románok uniója ellen dolgozik, és ehhez Nagyszegi Gábort akarják felhasználni.³⁹ Rabutin a katolikus Apor Istvánnal is tárgyalt az ügyről és arra jutottak, hogy Nagyszegit, aki korábban Apornál szolgált, hűtlenség és lopás vádjával le kell tartóztatni és be kell börtönözni. Így talán elejét lehetne venni az unió elleni további támadásoknak. Ha azonban nem sikerülne az akció, akkor Rabutin – amennyiben az udvar engedélyezi – titokban elfogná és ismeretlen helyen leültetné. Mivel Nagyszegi alacsonyabb származású nemes, ez az „arcátlan és kemény tiltakozás” pedig minden bizonnyal fölülről indult, a főparancsnok úgy vélte: inkább ennek a hangadónak a fején kellene példát statuál-

³⁸ JANKOVICS 2016, 252.

³⁹ „[...] herr Graf Bethlen Miklos mit herrn Dindar unter der hand sich eüfrig bemiehen, die Wallachische Union zu zertrennen, und hierzue zum vorwandlichen Instrumentum den Gabriel Nagyszegy brauchen [...]” Rabutin Harrachnak, 1701. okt. 19., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. (Az alábbiakban idézett kéziratban maradt Rabutin-levelek és mellékleteik mind itt találhatók.)

ni, mint a lakosságot kitenni a hanyatlás veszélyének. Akkor ugyanis késő lesz és bármilyen eszköz hiábavalónak fog bizonyulni.⁴⁰

Nagyszegi az októberi elfogatását követő napon levélben fordult Rabutinhez, amelyben ismertette a szeptemberi protestáció kiállításának körülményeit. Részletezi, hogyan tájékoztatta sorra a főbb hivatalnokokat és tisztségviselőket a gyulafehérvári ortodoxok panaszaírói, mielőtt még Sárosi hivatalos formába öntötte volna azokat. Ő maga a lepecsételt változat tartalmát nem érti, mivel nem tud latinul. E hivatalos változatot a későbbiekben jóhiszeműen ismertette másokkal is, feltételezve, hogy az uralkodói pecséttel ellátott irat semmi sérelmes megállapítást nem tartalmaz. Mivel nem rossz szándékból, hanem tudatlanságból járt el így, kéri Rabutin segítségét, hogy kiszabaduljon a börtönből.⁴¹ Rabutin hozzájutott a Nagyszegiék által eredetileg megfogalmazott protestáció szövegéhez, amelyet latin változatban elküldött Harrachnak. Ebben a gyulafehérvári ortodoxok a négy pont, valamint az azt elfogadó unitus püspök és papság ellen tiltakoznak az uralkodó által kiadott diplomára hivatkozva. Tehát az 1701. szeptember 25-i változattal ellentétben itt nincs szó egyéb sé-

⁴⁰ „so gedunkhet mich [...] wohl nothwendig in so gefährlichen dingen dermahl eines, ein ernstliches einsehung zuthun, und lieber an eines solchen Rädelführers Kopf ein scharffes Exempl zu Statuiren, alß zur ärgern besorgung daß ganze Publicum in die gefahr des Untergangs exponiren zu lassen, wornach die bereiung zu spatt, und alle auch immer außdenkhliche mittel vergeblich seyn wurden.” Rabutin Harrachnak, 1701. okt. 19., Szeben. Jelentéséhez mellékelte Nagyszegi Gábor 1701. szeptember 25-i protestációjának másolatát. Kiadva: DRAGOMIR 1920, Anexe Nr. 1. – Athanáz Rabutinnek írt 1701. őszi jelentésében – amelyet Nilles szept. 11-re, Dragomir nov. 8-ra datált – említi, hogy a korábban Teofil metropolitánál, majd nála szolgáló Nagyszegit kétszer is lopáson kapták. Előrelépést remélve katolikusnak vallotta magát, azonban sikertelensége miatt ismét ortodox lett. Most a falvakat a papok ellen izgatja. Dragomir szerint ezzel Athanáz rossz fényben akarta feltüntetni ellenségét. NILLES 1885, 339–340; DRAGOMIR 1920, 42. Ezzel szemben Bethlen szerint Nagyszegi „szegény nemes, másképpen meglehetősen értelmes, írástudó, papistából oláh vallásra állott” ember. BMÖ, 875.

⁴¹ Nagyszegi Gábor Rabutinnek, é. n. (1701. október). Rabutin Harrachhoz írt 1701. okt. 26-i levelének melléklete.

relmekről, és Nagyszegi sem tűnik fel az erdélyi és partiumi románok meghatalmazottjaként.⁴²

Rabutin október 26-i jelentésében Nagyszegi hozzá beérkező írásai és egy Sárosival folytatott levélváltás⁴³ alapján úgy vélte, hogy a Nagyszegi által eredetileg megfogalmazott protestáció nem tartalmaz semmiféle sérelmes gondolatot; a veszélyes toldások Sárosi kiadmányozásához köthetők. Utóbbi azzal védekezik, hogy a protestációt más dokumentumokkal együtt írta alá, és nem gyanította, hogy az bármilyen veszélyes megállapítást tartalmaz, feltehetően hamisítók vagy más rossz emberek csalásának lett áldozata.⁴⁴ Rabutin azonban nem neki, hanem Nagyszeginak adott hitelt, aki egyszerű, tanulatlan emberként nem tudta, hogy mit tartalmazott a protestáció hivatalos változata. A főparancsnok arról is beszámolt, hogy Nagyszegi elfogatása nem az Aporral eredetileg egyeztetett terv szerint történt: Gyulafehérváron majdhogynem nyilvánosan került rá sor, azonban Nagyszegit kétezer forint kaució ellenében elengedték. Erre az elhozta neki Szebenbe Apor levelét, hogy Rabutin vizsgálja ki ügyét és tetszése szerint járjon el vele. Apor írt a szebeni királybírónak is, tudomására adva, hogy Nagyszegit vagy a szebeni városi börtönben kell fogva tartani, vagy Apor maroskecei („Kőcze”) birtokára kell vinni. Rabutin csalódását fejezte ki, amiért Apor nem tartotta ígéretét, és megállapította, hogy a jelenlegi helyzetben – mivel „*periculum*

⁴² Nagyszegi Gábor protestációja, 1701. okt. 26. (Feltehetően a latinra fordítás dátumával.) Rabutin Harrachhoz írt 1701. okt. 26-i levelének melléklete.

⁴³ A Sárosival folytatott levelezés Rabutin 1701. okt. 30-i levelének mellékletei között található: Rabutin Sárosinak, é. h. n. [1701. okt.21.] és Sárosi Rabutinnek, 1701. okt.23., Gyulafehérvár, másolat.

⁴⁴ „*Cum autem iam videam, quod a quibusdam forsitan machinatoribus sum deceptus, eo intendam, ut illas, in specie rehabere possim, et falsarius talis, quisquis is sit, condignas accipiat poenas. Iudicio itaque excellentiae vestrae comitto, quomodo me merito aliquis arguere possit, cum ego inscius machinationis aliorum expeditioni demandavi, et super eas datas testimoniales inter caeteras varias expeditiones subscripsi [...].*” Sárosi Rabutinnek, 1701. okt. 23., Gyulafehérvár. Uo.

in mora” nem áll fenn – nem szegheti meg az ország törvényeit, ha csak nem kap erre engedélyt az udvartól.⁴⁵

Mielőtt még Harteneck szebeni királybíró a Substitutum Gubernium utasítására börtönbe vetette volna Nagyszegit, Rabutin magához hívatta és kihallgatás alá vetette a gyanúsítottat. Nagyszegi szóban és írásban tett vallomása alapján a főparancsnok számára még nyilvánvalóbbá vált, hogy ő csupán egyszerű eszköz, és akciója hátterében Erdély befolyásos személyiségei állnak. A történetek fő okozója Sárosi, aki a protestációt „rettenetes gonosszággal” kibővítette: Nagyszegit nem csupán a gyulafehérvári, hanem az összes erdélyi és partiumi ortodox hívő képviselőjeként tüntette fel, és írását a templomok visszafoglalására vonatkozó kitéttel is megtoldotta. Nagyszegi a tiltakozása szövegét majdnem az összes főúrral – azaz a Gubernium tagjaival – ismertette, különösen Bánffy gubernátorral, Bethlen kancellárral és Keresztesivel, akiktől tanácsot kért. Tőlük azt a választ kapta, hogy várnia kell a következő országgyűlésig. Nagyszegi ezen felbátorodott, és egyáltalán nem gondolta, hogy helytelenül cselekszik, mivel a főurak közül senki nem intette őt, sőt, még Rabutint sem tájékoztatták. Nagyszegi a protestáció másolatait szétküldte az országban, hogy a következő országgyűlésre összegyűljenek a legelőkelőbb románok, akik a vártnál feltehetően nagyobb számban fognak megjelenni. Továbbá kijelentette, hogy Erdélyben több a román, mint a magyar, a szász és a német. Rabutin úgy vélte: az elégedetlen tömeg összehívásából nem sok jó származhat, mivel Havasalfölde⁴⁶ befolyásával is számolni kell.⁴⁷ Rabutin Harrach értésére adta, hogy nem akar beavatkozni az ügybe mindaddig, amíg nem kap erre vo-

⁴⁵ Rabutin Harrachnak, 1701. okt. 26., Szeben.

⁴⁶ A szövegben „Wällisch landt”, ami itt valószínűleg Havasalföldét jelent.

⁴⁷ „[...] mithin unschar zuerachten fallet, auß derley zu samb ruffung eines also malcontenten, und sich auf höhere steiffenden Gsindls köme wenig guttes erfolgich sein, da man besonders hierin auf die änderliche coniuncturn, und auf ein müßlingendte Action in Wällisch-landt hohen verlangens erwahrtet: wovon, so auch nur drey vier zusambe komben, ihr ainzige Rodt- und leichtlich also zu vermuthen ist, daß auf einlangente yble zeitung von dar eben hierin was ybles

natkozó parancsot az udvartól, és az ország törvényeit és joghatóságát sem akarja megsérteni, kivéve, ha sükséghelyzet állna fenn. Épp ezért Nagyszegi memoriáléját, amelyben arra panaszkodik, hogy a nem uniáltak előtt bezárják a templomot, és halottaikat nem temethetik el a szokott helyen – azaz az 1701. szeptember 25-i, kibővített protestációt –, Carolus Neurauter szebeni jezsuitán keresztül elküldte Baranyi gyulafehérvári atyának, Athanáz püspök teológusának és tanácsosának. Rabutin azt is megállapította, hogy Dindár és apósa⁴⁸ szintén érdekeltek az ügyben. Utóbbi igen veszélyesnek tűnik: miután az udvar jóváhagyta az uniót, erdélyi birtokait átruházta vejére, Dindárra, és „mint egy kalugyer vagy pópa”, letelepedett a Vaskapuhágó és a Vulkán-hágó környékén. Ennek alapján a főparancsnok úgy vélte, hogy október 19-i, Dindárra vonatkozó híradása megalapozott volt.⁴⁹

Rabutin e jelentéséhez csatolta Nagyszegi papírra vetett vallomását, amelyben a román kisnemes az előzőeknél részletesebben ismertette elfogatása, valamint a szeptemberi protestáció megfogalmazásának és benyújtásának előzményeit és körülményeit. Mentségül hozza fel latintudása hiánya mellett azt, hogy – amint azt Rabutin is hangsúlyozta – a felkeresett főurak közül senki nem figyelmeztette akciója helytelenségéről.⁵⁰ A kiállított iratot országszerte terjesztette az ortodoxok körében (például: Dés, Dobra, Torda, Fogaras, Zilah, Kővár), illetve a vármegyékben és székekben. A sokszorosításban

außbröchen und tentiret werden dörrfte.” Rabutin Harrachnak, 1701. okt. 30., Szeben.

⁴⁸ Ioan Pater görög kereskedő, a szebeni görög kereskedőtársaság vezetője (1672–1674) és a gyulafehérvári metropólia gondnoka (epitrop). Dumitran i.m. 707. Személyére: LAPEDATU 2008, 251–252.

⁴⁹ Rabutin Harrachnak, 1701. okt. 30., Szeben.

⁵⁰ „[...] *video, quod peccavi, verum si inter tam magnos viros unus tantum, quibus omnia haec negotia communica[...] uno tantum verbo dixisset, quod mala faciam, statim ab omnibus conceptibus destitisssem: uti etiam nihil clanculacie [?] egi.*” Nagyszegi Gábor vallomása, 1701. okt. 28., Szeben. Rabutin Harrachhoz írt 1701. okt. 30-i levelének melléklete. (Nagyszegi, elmondása szerint a katolikus Aport és Hallert, valamint az evangélikus Conradot nem kereste fel.)

részt vett egy Árkosi nevű személy, valamint egy Abony Mihály nevű református ifjú is. Miután azonban Keresztési figyelmeztette Nagyszegit az enyedi vásárban, hogy a főurak tudta nélkül ne terjessze a protestációt, leállt. Vallomásában megjegyzte: nem érti, miért nevezték őt a protestációban az összes erdélyi és partiumi göröghitű meghatalmazottjának. Azt is bevallotta, hogy több ízben tanácskozott Ioan Paterrel Gyulafehérváron és Szebenben, aki javasolta, hogy a főuraknál – azaz a Guberniumnál – nyújtson be kérvényt, továbbá felhívta a figyelmet azokra a befolyásos ortodoxokra – például Dindárra, Andreas Bánra⁵¹ és más kereskedőkre –, akiknek segítségére számítani lehet. Nagyszegi végül Dindárhoz fordult, aki készségesnek mutatkozott. A fogoly végül a havasalföldi vajdával kapcsolatos értesüléseiről is vallott, többek között arról, miszerint Brâncoveanu az erdélyi román templomok katolikusok általi elfoglalása esetére a havasalföldi katolikus papok templomokból történő kiűzését helyezte kilátásba.⁵²

Rabutin újabb feltételezéseknek adott hangot, amikor kézhez kapta a román kisnemes 1701. november 5-i és 9-i, a szebeni börtönben megfogalmazott memorandumait.⁵³ Úgy vélte, ezeket az újabb szö-

⁵¹ Andreas Bán („Pán”) avagy Görög, Athanáz szerint az unióellenes tiltakozás egyik okozója volt. NILLES 1885, 339–340. Feltehetően azonos a brassói ortodoxok Andrei Banoli néven ismert bécsi ágensével. DUMITRAN 2015, 707.

⁵² „*Hoc etiam incidit, quod saepe cum seniore Joanne Páter consilia fecimus, tam Albae, quam hic Cibirij sua dominatio etiam approbavit, esse supplicandum apud dominos magnates, saepe etiam dixit, ecce egregios habemus homines a parte et religione nostra, qui nos adjuvabunt, dominum Dindar, Andream Pánn, aliosque negotiatores.*

Cum domino Dindar etiam saepe locutus sum, rogaviq[ue] eundem, ut etiam nos adiuvet, qui respondebat, quando ego hoc negotium urgebo, aliter urgebo. [...] Dixit mihi etiam Albensis typographus Vallachicus, quod princeps Vallachiae dixerit, quod si Catholici templa Vallachica, quae praedecessores mei extruxerunt, in Transylvania occupabunt, ex omnibus ibidem templis Catholicis, quorum multa sunt in Vallachia, patres Catholicos ejiciet, a quo haec sciat, ipsemet det rationem.” Nagyszegi Gábor vallomása, 1701. okt. 28., Szeben. Rabutin Harachhoz írt 1701. okt. 30-i levelének melléklete.

⁵³ Nagyszegi 1701. november 5-i memoranduma végén azt írja, hogy írását átadta Harteneck szebeni királybírónak, akit arra kért, hogy amennyiben jónak

vegeket minden bizonnyal az előkelő akatolikusok fogalmazták meg és diktálták le Nagyszeginek, azzal a céllal, hogy félelmet keltsenek és alkalomadtán rossz szándékaikat megvalósítsák. Felhívja a figyelmet arra, hogy a memorandum szerzője felhossa a Franciaországgal fennálló ellentétet („*mit franckreich anietzo vorhabenden affairen allegiret*”), és azzal fenyeget, hogy Erdély előbb-utóbb el fog állni a császár hűségétől. A főparancsnok úgy vélte, hogy az erdélyiek a románok ügyének alakulását várják. Amennyiben azok rosszul végződnek, az erdélyi lázongók napfényre fogják hozni rossz szándékukat.⁵⁴ Mindennek kivédésére a főparancsok azt javasolta, hogy Nagyszegit ki kell venni az erdélyiek kezéből és szigorú fogságba kell vetni – amihez jó ürügy, hogy hamis pecsétet készíttetett a „*natio Valachica*” nevében –, és lefizetéssel vagy a legkegyetlenebb kínvallatással rá kell venni, hogy beismerje, ki volt ennek az összeesküvésnek a szerzője és sugalmazója, és ki buzdította ilyen lázongó mű megírására. Amennyiben magáénak vallja a művet és nem fedi fel a szerzőket, mindenki elrettentésére halállal kell büntetni. Emellett úgy vélte: nem szabad elállni az országban bevezetett újításoktól, azonban idővel minimálisra kell csökkenteni azokat.⁵⁵

látja, adja oda a generálisnak (Rabutinnek), és ha mindketten szükségesnek ítélik meg, értesítsék az udvart is. Továbbá ígéri, hogy az uralkodó hű alattvalója lesz. DRAGOMIR 1920, Anexe Nr. 2.

⁵⁴ „[...] *die herrn 7benbürger auf nichts mehrers gedenccken, alß den außgang der Wällischen Conjuncturen, zuerwarthen, welhe wan sie jßl, so Gott verhuetten wolle außschlagen, die hierinige seditiose Köpffe der 7benbürger nicht lang ihre jßl intentionirte gemüther an dag zugeben, warthen würden.*” Rabutin Harachnak, 1701. nov. 13., Szeben. Csatolva Nagyszegi Gábor 1701. november 5-i és 9-i memorandumja. Az „*außgang der Wällischen Conjuncturen*” kifejezés a szövegkörnyezet alapján feltehetően a vlah fejleményekre, azaz a románok uniójának ügyére vonatkozik.

⁵⁵ „[...] *sovern er auff seinen vorhaben, daß es von ihme allein herürechte, beharete, undt die Authores nicht entdekken wolte, man ihm öffentlich allen andern zu einen abscheuchen, undt damit die herrn 7benbürger seheten, daß man sie auch bey gegenwärtigen Coniuncturen nicht fürchtet, an leben stroffen solte wie nicht minder auf keine weiß von denen hier Landes introducirtén Neüerungen*

Rabutin felhívta a figyelmet a memorandum azon fenyegetésére is, miszerint a katolikus papok és világiak még otthonaikban sem lesznek biztonságban. E sorok mögött az evangélikusok, illetve világi vezetőjük – Harteneck szebeni királybíró⁵⁶ – ravasz politikáját gyanította, aki ezzel akarja megakadályozni, hogy a jezsuiták a számukra igen szigorú feltételekkel odaígért szebeni templomot birtokba vegyék. Ezt az engedményt ugyanis a többi akatolikus felekezet nagyon rossz néven vette. Bár Rabutin korábban is azon az állásponton volt, hogy az ilyen jellegű lépések előtt inkább az ország jelentősebb erődítményeit kellene biztosítani, e helyzetben – mivel az ügynek már országszerte híre kelt – a templom mielőbbi birtokbavételét javasolta, méghozzá a szigorú feltételek figyelembe vétele nélkül. Amennyiben ugyanis erre nem kerül sor, az az erdélyiek gögjét táplálná, és azt sugallná, hogy az udvar fél tőlük.⁵⁷

Arra is rámutatott a főparancsnok, hogy ahol Nagyszegi írásában azzal fenyeget, hogy a románok össze fognak gyűlni és bajt fognak okozni, ott az erdélyi politikának azon szándéka mutatkozik meg, hogy jelentősebb vállalkozásaikhoz a románokat használják fel.⁵⁸ Vé-

dermahlen zu desistiren, wohl aber so wenig, als möglich, der Zeit mehr einige einzuführen.” Rabutin Harrachnak, 1701. nov. 13., Szeben. Az általunk kiemelt, halálbüntetésre vonatkozó rész a levél margóján olvasható betoldás. Lehetséges, hogy a főparancsnok, miután kézhez kapta francia levele német fordítását, maga toldotta meg az írást e titkos javaslattal.

⁵⁶ A levél írásakor Harteneck szebeni királybíró beiktatására még nem került sor, de az uralkodó már rendelkezett róla (1701. aug. 3.). SZIRTES 2015, 206–207.

⁵⁷ A visszafoglaló háborúk alatt Szebenbe érkező jezsuiták istentiszteleti helyéül 1689-től a „szabók csarnoka” (Schneiderlaube) szolgált. Rabutin 1702-ben egy templom átadását követelte a várostól a katolikusok számára, eredménytelenül. A jezsuiták barokk temploma 1726–1733 között épült fel. SCHMIDT 1864, 237–238; FABINI 2003, 64.

⁵⁸ „[...] *die 7benbürgische Politica dises in absehen hat, daß wan sie etwaß nachdenckhliches werden practiciren wollen, sie es durch die Wallachen anfangen, damit denen anderen Nationen, als denen Säckblern, Comitatusern, undt Sachsen frey stehe, sich mit besagten Wallachen bey wohl reussirenden dingen zu*

gezetül megállapította, hogy Nagyszegit az akatolikus vallások vezetői, különösen az előbb megnevezett (szebeni királybíró) lázította fel azért, hogy a katolikus vallást gyűlöletessé tegye.⁵⁹

Rabutin november 20-án már arról számolt be, hogy a Gubernium három napos ülést tartott Nagyszegi ügyében, és a rab átadását kérte nem csak tőle, hanem a székbírótól⁶⁰ is. Ő azonban három napig nem válaszolt, mivel késleltetni akarta az ügyet az udvar válaszáig, mire a Gubernium feloszlott. A főparancsnok figyelmeztette a székbíró, hogy gondoskodjon a fogoly biztos őrizetéről, mert ő felel érte.⁶¹

November 23-án az ügygel kapcsolatos újabb dokumentumokat küldött Harrachnak, és csatolta egy összefoglaló jelentés másolatát is, amelyet eredetileg feltehetően az Udvari Haditanácsnak készített. Ebből az derül ki, hogy a haditanács november 9-én meghagyta neki, hogy Nagyszegit különösebb feltűnés nélkül vegye őrizetbe. Rabutin kifejtette: mivel Nagyszegit nem sikerült titokban elfogatni Aporral, a haditanács jóváhagyását várja arra a javaslatára, hogy kivegye őt az erdélyiek kezéből.⁶² Rabutin figyelmeztette a királybíró, akinek

conjungiren, oder bej jbl aufschlagender Sach die Wallachen stekhen zulassen [...]” Rabutin Harrachnak, 1701. nov. 13., Szeben.

⁵⁹ Uo. Rabutin ugyanaznap Kollonich Lipótnak is írt levelet, amelyet Nilles kivonatos formában közölt. A kiadott szöveg szinte szó szerint egyezik a Harrachnak írttal, ám igen fontos részek kimaradtak belőle: tudniillik a Nagyszegi lefizetésére, kínvallatására és kivégzésére, valamint Harteneck és a szebeni evangélikus templom megszerzésére vonatkozó sorok. Ugyanakkor Nilles felhívja a figyelmet arra, hogy Nagyszegi, börtönből való szabadulása után átpártolt a felkelők oldalára. A szakirodalomban azonos néven ismert kuruc tiszt azonban nem azonos az unióellenes mozgalom vezetőjével. NILLES 1885, 337–339; *Nagyszegi (alias Leuka) Gábor*. In: HECKENAST–MÉSZÁROS 2005, 300–301.

⁶⁰ Peter Weber (†1710), később szebeni polgármester, majd királybíró és szász ispán.

⁶¹ Rabutin Harrachnak, 1701. nov. 20., Szeben. Uo. Vö. Rabutin Harrachnak, 1701. nov. 13., Szeben. (Ugyanezen dátum alatt írt rövidebb levél.)

⁶² Itt feltehetően arra kért megerősítést, hogy Nagyszegit hadbíróság elé állíthassa.

börtönében Nagyszegi raboskodik, hogy fejével felel a rab fogva tartásáért.⁶³

A mozgalom háttere kapcsán ismét a reformátusokat gyanúsítja. Úgy véli, a rendek nem akarnak nyilvánosan Nagyszegi ügyével foglalkozni, hanem inkább azon vannak, hogy eltitkolják, nehogy kitudódjon a felbujtó személye. Különösen érvényes ez Bethlen kancellárra, aki bagatellizálni akarja az ügyet, mivel ő maga annak fő értelmi szerzője. Sőt, a kancellár a Gubernium előtt azt hangoztatta: olyan dolgokat csinál, amelyen az utókor csodálkozni fog.⁶⁴ A katolikus Haller István, a rendek elnöke Carl Neurauter jezsuita jelenlétében arról tájékoztatta Rabutint, hogy Keresztesi a Gubernium ülésén Nagyszegi és a reformátusok ügyének összefonódására vonatkozó megállapításokat tett.⁶⁵

Rabutin jelentéséhez mellékelte Nagyszegi és Sztojka József máramarosi ortodox püspök levélváltását, valamint Sztojka Bethlen Miklósnak erről hírt adó jelentését, és ennek alapján úgy vélte: a román kisnemes ellenállási mozgalma Erdély határain kívül is megtette hatását.⁶⁶

⁶³ 1701. nov. 20-i jelentésében még székbíróként írt. Valószínűleg összekeverte a két hivatalát.

⁶⁴ „[...] besonders aber der Herr Cantzler Graf Bethlen, welcher auß dieser sachen nur ein bagatel, indeme er der Principaleste Author darvon ist, machen will, auch sich in gantzen Gubernio außstrückhlich verlauthen lassen, er wurde soliche sachen thuen, daß sich die posterität darüber verwundern solte [...].” Rabutin jelentése, é. h. n. [1701. november], másolat. (Rabutin Harrachnak írt 1701. nov. 23-i, Szebenben kelt levelének melléklete.)

⁶⁵ „Herr Kerestesi aber, wie mir der hiesigen Stände praesident Herr Baron Haller vor 3 dagen in gegenwarth des Herrn Pater Carl Neurauther e S. I. refferirte, hat folgende nachtrückhliche reden in Consessu Gubernii fahren lassen, daß sovern die Calviner den Nagyszegi nicht portiren, undt auß dieser sachen helfen würden, es mit der Calvinischen Relligion geschehen seye, so aber besagter Nagyszegi manuteniret, auch die reformirte Relligion nichts zubeförchten haben wurde, worauß mein gedünckhen nach vill nachdenckhliche Consequenzen zuschliessen.” Uo.

⁶⁶ E levélváltásra alább térünk ki.

Miután a főparancsnok megijesztette Bánffy gubernátort a jelenlegi helyzet miatt, az a gyulafehérvári káptalan levéltárából előkerestette és elküldte neki a fogarasi és brassói románok 1701. júniusi protestációját, amiről a főparancsnok úgy vélte, hogy annak hangvétele nem olyan lázongó, mint Nagyszegié.⁶⁷ A gubernátortól megszerezte Nagyszegi eredetileg írt protestációját is, amelyet a Guberniumnak adott át. Ezt is összevetette a Sárosi által kiállított változattal, és ismét arra a következtetésre jutott, hogy az nem Nagyszegi műve. Úgy vélte, Nagyszegi egy egyszerű pópa-fiú, akit Sárosi csupán azért nevez nemesnek, hogy „alkalmat adjon a felkelésre hajlamos kedélyeknek a háborgásra”.⁶⁸

Bánffy a Nagyszegi-féle protestációhoz írt kísérőlevelében a dokumentum kiállításának körülményeiről tájékoztatta a főparancsnokot. Eszerint Nagyszegi Bánffy titkárán keresztül elküldte a gubernátornak a memoriálét, de az nem vette át és nem is olvasta el, hanem visszaküldte neki azzal az utasítással, hogy várja meg vele a Gubernium következő gyűlését. Mindemellett sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a hivatalosan kiállított protestációról nem szerzett előzetesen tudomást.⁶⁹

Haller István, a rendek elnöke 1701. decemberben arról értesítette Rabutint, hogy a Nagyszegi-féle protestáció három református:

⁶⁷ Bánffy György Rabutinnek, 1701. nov. 16., Gyulafehérvár (másolat). Leveléhez csatolta az 1701. június 27-i protestációnak a gyulafehérvári káptalan által 1701. november 16-án kiállított hiteles másolatát. Előbbinek szövege román és latin kiadásban is ismert. Eredeti példánya: MNL OL F 3 Centuria Y 54, Y 55. Vö. DUMITRAN 2015, 711. 30. jegyz.

⁶⁸ Rabutin jelentése, é. h. n., másolat. (Rabutin Harrachnak írt 1701. nov. 23-i, Szebenben kelt levelének melléklete.)

⁶⁹ „*Utinam perinde modus ille protestandi, vel ipsa protestationis forma mihi prius exhibita et communicata fuisset, ante quam modo praevisio divulgabatur, vel divulgata authentici sigilli munimine, ac prothonotariatus subscriptione extradata tantae angurium [augurium] deterioris consequentiae nactum fuisset, opime nullum defacto doloris aut perturbationis sensum percipere, quem dolenter contemplamur nos omnes potuisse.*” Bánffy György Rabutinnek, 1701. nov. 12., Gyulafehérvár. Uo.

Bethlen kancellár, Naláczi István és Keresztesi Sámuel tudtával készült. Rabutin kifejtette: e három személy éppen az, akiket mindig is a leggyanúsabbnak tartott számon, bár nem kételkedik, hogy mások is benne voltak az ügyben.⁷⁰ Az információ Haller gyulafehérvári román tisztartójától származott, akit gazdája szigorú kihallgatás alá vetett, és aki időközben Hátszeg vidékére távozott.⁷¹

Rabutin ezután már csak egy 1702. február végi jelentésében tért ki Nagyszegi ügyére. Eszerint az ügy kivizsgálását Selzer hadbíróval („General Auditor Leuthnant”) folytatja.⁷²

A munkácsi unió és a máramarosi ellenállás

A Rabutinhez az unióellenes mozgalommal kapcsolatban beérkező 1701. őszi hírek továbbvezetnek Máramaros vármegyébe, amely a Magyar Királyság északkeleti vármegyéivel együtt a történelmi munkácsi püspökséghez tartozott. A 15. században alapított munkácsi monostor a keleti szertartású ruszinok egyházkormányzati központja volt. A monostor püspöke köré szerveződő ortodox közösségnek a katolikus egyházzal való egyesítésére a 17. század elejétől kezdve több kísérlet történt. A 17. század végén De Camillis János József latin szertartású görög szerzetes munkácsi püspöki kinevezésével új lendületet vett az unió folyamata.⁷³

De Camillis tizenhat évi működésének (1689–1706) első éveiben sikereket ért el a katolikus egyházzal való egység és püspöki tekintélyének elfogadtatása terén – Munkács mellett Szatmár megyében

⁷⁰ „[...] welche drey Köpfe eben jenne seindt, so ich iederzeit dem Kayserlichen Hoff in allen sich ihnen favorabl zeügendten Coniuncturen alß die verdächtigste vorgestöllet, obschon zwar nicht zuzweiflen, daß auch noch andere daran werden participiret haben.” Rabutin Harrachnak, 1701. dec. 11., Szeben.

⁷¹ Haller István levele, 1701. nov. 4., Kolozsvár. Uo. melléklet.

⁷² Rabutin Harrachnak, 1702. febr. 26., Gyulafehérvár.

⁷³ VÉGHSEŐ 2011, 11–13, a korábbi uniós kísérletekre: 30–75.

és a Partiumban⁷⁴ –, ugyanakkor tevékenysége jelentős akadályokba ütközött az uniót vagy személyét elutasítók miatt.⁷⁵

De Camillis működése első éveiben igyekezett hatáskörét olyan területekre is kiterjeszteni, amelyek a gyulafehérvári ortodox érsekség alá tartoztak. Tevékenységét azonban megakadályozták az erdélyi politikusok, akik Máramaros vármegyében 1690-ben ortodox püspököt neveztek ki. Az ellenállás fő bázisa, Máramaros ily módon ütközőzónát képezett Erdély és Felső-Magyarország között, amelynek feladata az unió Erdély belső területeire történő kiterjesztésének akadályozása volt. A helyi református nemesség és az erdélyi vezetés, valamint az ortodox közösségek támogatásával Sztojka József (Iosif Stoica) máramarosi ortodox püspök 1690–1705 közötti működésével akadályozta a munkácsi püspök uniós törekvéseit. Máramaros ezáltal a gyulafehérvári uniót követően egyfajta „ortodox szigetté” vált a munkácsi és a gyulafehérvári görög katolikus püspökség között.⁷⁶

A magát „máramarosi oláh püspöknek”, továbbá a konstantinápolyi pátriárka sztavropig exarchájának⁷⁷ és a gyulafehérvári ortodox metropólia adminisztrátorának⁷⁸ nevező Sztojka József régi máramarosi nemesi családból származott.⁷⁹ A kortárs De Camillis értesülése

⁷⁴ A Részek hovatartozása a 17–18. század fordulóján vita tárgyát képezte. 1700 végétől Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros és Kővár vidéke közizgazgatás és igazságszolgáltatás tekintetében Erdélyhez, adóügyi és kincstári igazgatás szempontjából a Magyar Királysághoz tartozott. 1713-ban e megyék kincstári igazgatása is Erdélyhez került. TRÓCSÁNYI 1988, 215–218, 313.

⁷⁵ VÉGHSEŐ 2011, 113–121.

⁷⁶ GHITTA 1992, 52–53; GHITTA 1994, 95–98.

⁷⁷ Azaz a közvetlenül a pátriárka fennhatósága alá tartozó körtvélyesi zárda exarchája. CZIPLE 1908, 43. E méltósággal történt kísérlet a Róma által el nem ismert máramarosi püspökség igazolására. GHITTA 1992, 53–54; HODINKA 1909, 551–552.

⁷⁸ NILLES 1885, 268.

⁷⁹ CZIPLE 1908, 31. Az eredetileg János keresztnévű pap megözvegyülve vette fel a József szerzetesi nevet. BAÁN 2017, 222.

szerint püspöknek az erdélyi tanács választotta⁸⁰, majd az erdélyi fejedelem erősítette meg méltóságában.⁸¹ Felszentelésének időpontjára, helyszínére és a felszentelő személyére vonatkozóan többféle feltételezés született.⁸² Működését Máramarosban 1691 körül kezdte meg.⁸³ Állandó székhelye nem volt, az általa összehívott zsinatok (szoborok) helyszíne is változott.⁸⁴

Sztojka unióellenes tevékenysége több területen is megmutatkozott: befogadta a De Camillist elutasító papokat, körleveleiben az

⁸⁰ GHITTA 1992, 52. Vö. De Camillis Kollonich Lipót bíboroshoz, Munkács, 1692. márc. 15. BAÁN 2017, 249–254.

⁸¹ De Camillis 1691 februárjában Máramaros vármegyénél és az erdélyi fejedelemnél is tiltakozott Sztojka József püspöksége ellen, aki az erdélyi fejedelemtől kapott privilégiumot. BAÁN 2017, 222–225. (1691 februárjában egyébként De Camillis hiába tiltakozott a fejedelemnél. I. Apafi Mihály 1690 áprilisában elhunyt, a fejedelmi méltóság kérdését az 1690 októberében kiállított Diploma Leopoldinum elnapolta, ifjabb Apafi Mihályt nem ismerte el a bécsi udvar.) – Bizánczi munkácsi püspök 1731-ben úgy tudta, hogy Apafi Mihály erősítette meg Sztojkat méltóságában. (GHITTA 1992, 52.) Apafi személye (CHIRILĂ 1989, 160.) mellett Thököly Imre is felmerül a szentelés bizonytalan időpontja miatt. (BAÁN 2017, 222.)

⁸² Ghitta a szentelés időpontját De Camillis funkcióba lépése (1690. április 20.) előttre teszi, és valószínűsíti, hogy Dosoftei moldvai érsek volt a szentelő. GHITTA 1992, 51, 54. Másik feltételezés szerint 1689. december 5. és 1690. május 15. között került sor a szentelésre, amelyet vagy Dosoftei moldvai metropolita végzett Lengyelországban, vagy Dositeus jeruzsálemi pátriárka Moldvában. CHIRILĂ 1989, 160. – De Camillis 1691 áprilisában úgy értesült, hogy Sztojka mindenét eladta, hogy megfizesse az őt püspöki méltóságba jutató protestánsokat, továbbá fölszentelőjének, a moldvai metropolitának négy ökröt és egy hordó bort szánt: „[...] *est vir simplicissimus rudis et Schismaticus; vendidit omnia, quae habuit, ut solveret aliquibus Nobilibus haereticis, qui ipsum promoverent. Iam ex Transilvania reversus est Maramoroscinum cum licentia, prout dicitur, Principis, ut sit Episcopus. Et de facto vel ivit, vel cito iturus est Strijnum ut ab illo Metropolita Moldaviae qui ibi profugus manet, consecratur; cum iam convenerit Consecranti dare quatuor boves et unum vas vini pro consecratione.*” De Camillis Fenesy György egri püspökhöz, Munkács, 1691. ápr. 7. BAÁN 2017, 230–232.

⁸³ VÉGHSEŐ 2011, 123.

⁸⁴ CHIRILĂ 1989, 160–161.

unió elhagyására és az unitus püspökek szembeni engedetlenségre szólított fel. Felszentelte azokat a papokat, akiknek szentelését De Camillis kánoni okból megtagadta. Működésével végeredményben sikeresen akadályozta a munkácsi unió teljes elfogadását. Csak De Camillis hivatali utódjának, Bizánczi Györgynek sikerült joghatóságát Máramarosra is kiterjeszteni.⁸⁵

De Camillis püspök kezdettől fogva tiltakozott vetélytársa, Sztojka joghatósága ellen, és követelte eltávolítását hivatalából, e célból a helyi hatóságok mellett az Udvari Haditanács, a bécsi nunciátúra, az esztergomi érsek és Róma közbenjárását kérve.⁸⁶ Az ellenpüspököt 1701-ben Bécsbe idézték, ám ő kitartott álláspontja mellett és visszatartotta az uniót.⁸⁷

Máramaros sajátos helyzetéből adódóan azonban Sztojkanak nem csupán a katolikus, hanem a református nyomással is számolnia kellett. A református vezetésű vármegye szoros kontroll alatt akarta tartani az ortodox püspököt azzal a céllal, hogy elkerülje az Erdélyben már lezajlott változást. A Sztojka által összehívott zsinatok határozataiban azonban a református vezetésű vármegye befolyása ellen irányultak, ami többször is kiváltotta a közgyűlés tiltakozását. Másrészt a vármegye sikerének könyvelhető el, hogy a máramarosiak 1699-ben – amikor az 1698. április 14-i uralkodói döntés értelmében választaniuk kellett a négy bevett felekezet közül – a reformátusokkal egyesültek. E döntésükben szerepe volt az 1691. május óta máramarosi főispáni tisztséget is viselő Bethlen Miklós kancellárnak. Választásuk azonban feltehetően politikai háttérű volt, és az eddigi vallási keretek megőrzését szolgálta. Az egyesülés ugyanis csupán a református egyház védnökségének elfogadását és nem a dogmatikus egyesülést je-

⁸⁵ VÉGHSEŐ 2011, 122–123.

⁸⁶ GHITTA 1994, 99; HODINKA 1909, 551. Már 1691-ben felvetette Sztojka Bécsbe idézését, hogy az uralkodó ítélkezzen ügyében: „*Cogito tamen scribere Viennam, ut extradetur Citatio contra ipsum ad comparandum coram Tribunali Suae Maiestatis [...]*.” De Camillis Fenesy György egri püspökhöz, Munkács, 1691. ápr. 7. BAÁN 2017, 230–232.

⁸⁷ CHIRILĂ 1989, 162.

lentette. Hasonlóan a reformátusokkal egyesülő tíz Hunyad megyei paphoz, a máramarosiak is megtartották hittételeiket, szertartásaikat és vallásgyakorlatukat.⁸⁸

Sztojka Józsefről a vármegye református főispánja, Bethlen Miklós kancellár is megemlékezett önéletírásában. Bethlen elbeszélése szerint őt magát főispáni teendői 1701 októberében Máramarosba szólították. Miután 1702 januárjában visszaérkezett Gyulafehérvárra a kezdődő országgyűlésre, Rabutintól parancsot kapott, hogy hívassa Erdélybe a „*máramarosi oláh püspököt [...] holmi tudakozódásra*”. A kancellár attól tartott, hogy Sztojka ijedtében el fog szökni, ami rá nézve is veszélyes volna, ezért alispánja, Pogány Menyhért útján hívatta a püspököt. Sztojka a parancsnak eleget téve megjelent Bethlennél Gyulafehérváron, majd Rabutinnél Szebenben, végül hazatért Máramarosba.⁸⁹ Bethlen ezután azt is megemlíti, hogy Nagyszegi levelet írt a máramarosi püspöknek, aki a zsinatról írt válaszában határozottan kiállt az unió ellen: „*Írt volt ennek levelet Nagyszegi, és ez ex synodo suorum collegarum olyan levelet írt válaszul contra unionem cum pontifice mind a szentírásból, mind a régi conciliumok actáiból, hogy én Máramarosból oláh főből olyat kisülni nem hittem volna soha; nem is tentálá Máramarost senki az unióra.*”⁹⁰ Arról azonban nem szólt a kancellár, hogy miért és mikor vette fel a kapcsolatot az unióellenes mozgalom egyik vezéralakja a máramarosi ortodox püspökkel. Bethlenen kívül – nyilván Rabutintól – az Udvari Haditanács, majd az Erdélyi Udvari Kancellária is értesült a Nagyszegi és Sztojka közötti levélváltásról.⁹¹

⁸⁸ GHITTA 1992, 54–55; CZIPLE 1908, 38, 40, 43.

⁸⁹ BMÖ, 878–879.

⁹⁰ BMÖ, 879–880. A gyulafehérvári és szebeni epizódot, valamint Sztojka unióellenes nyilatkozatát Hurmuzaki is említette 19. századi munkájában (hivatkozás nélkül), ám a püspök nála tévesen Dositheus néven szerepel. Feltehetően Dosoftei Teodorovici máramarosi püspökkel (1718–1739) tévesztette össze. HURMUZAKI 1881, 70. Vö. DOBREI 2010, 339.

⁹¹ Az Udvari Haditanács a Nagyszegi-ügyet összefoglaló 1702. július 25-i, az Erdélyi Udvari Kancelláriát tájékoztató jelentéséhez eredetileg valószínűleg

Rabutin 1701. november 23-i jelentésének mellékleteiből megtudjuk, hogy mikor, miről és hogyan zajlott a levelezés Nagyszegi és Sztojka között. Nagyszegi Gábor még a hivatalos protestáció kiállítását megelőzően, 1701. szeptember 13-án fordult Sztojka püspökhöz az unió ügyében. Arra panaszkodik, hogy egyházukat Athanáz rákényszerítette a négy pont elfogadására. Mivel egyedül Nagyszegiék maradtak, akik hitükhöz és egyházukhoz ragaszkodnak, kérik a címzett mielőbbi tanácsát „lelkeik igazgatásában”, azaz az ortodox hívek ügyében.⁹² Mindezt bővebben ki fogja fejteni három máramarosi követük (a jegyző, valamint egy Jaura és egy János (Joannes) nevű személy).⁹³ Sztojka válaszában hivatkozott a niceai hitvallásra és felhívta a figyelmet arra, hogy nem négy, hanem negyvenkét pont választja el a keleti egyházat a nyugatitól. Úgy vélte: aki egyesül a katolikus egyházzal, az nem üdvözülhet, hanem mind átkozott – majd segítségét ajánlotta fel Nagyszegiéknek.⁹⁴

Október 31-én Sztojka értesítette főispánját, Bethlent a levélváltásról. E levelében is kiállt a keleti egyház mellett, és úgy vélte, ha Athanáz nem tér vissza régi vallásához, magára vonja Isten büntetés-

csatolta a levélváltást, ami azonban nem maradt fenn a jelentés mellékletei között, és Nilles sem közölte. Vö. NILLES 1885, 333; MNL OL B 2 1702/229.

⁹² „*Passi sumus in ecclesia nostra ruinam magnam propter unionem per Athanasium episcopum Albensem factam, qui nos ad quatuor puncta cum Romana Catholica Ecclesia tenenda cogit, quae puncta nostra omnino in se ecclesia non habet, nec admittit [...]. Quare rogamus reverendissimam dominationem consilium pro directione animarum nostrarum quam proxime ferendum [...].*” Nagyszegi [Gábor] levele [Sztojka Józsefnek], 1701. szept. 13., h. n. (Egykorú másolat románból fordított változata.). Rabutin Harrachnak 1701. november 23-án Nagyszebenből írt jelentésének melléklete.

⁹³ Uo.

⁹⁴ „*[...] in veritate dico nullus unitus vel uniendus salvabitur, sed omnes anathemae sunt, si itaque juvamen aliquod necesse vos habueritis, accurrite ad nos, grato animo faciemus, et adjuvabimus.*” (Sztojka) József püspök (Nagyszegi Gábornak), 1701. okt. 20., Segin [Sziget] Uo. E levél a Rabutin által csatolt mellékletek között a *Responsio* címet viseli. A mellékletek között található Sztojkanak egy másik, azonos datálású és tartalmú, ám eltérő megfogalmazású latin nyelvű levelének másolata is.

sét. Tájékoztatta Bethlent arról, hogy a nem egyesült pópák egy részénél keres menedéket, mivel azt hallották, hogy Máramaros megmaradt az ortodoxiában, és úgy gondolják, hogy Sztojka a továbbiakban is biztosíték erre. Ennek kapcsán Bethlentől előmozdítását kérte. Nagyszegivel váltott levelezésének másolatát is csatolta, megjegyezve, hogy a román nemes szándékát nem látja át, mivel az csupán négy és nem negyvenkét pont miatt tiltakozik. Végezetül kérte Bethlen tanácsát az ügyben, hozzátéve, hogy előléptetéséért tíz nyusztot és kilencven pisztrángot ajánl fel.⁹⁵ Bethlen november 14-én kapta kézhez a levelet Gyulafehérváron, Petrovai Pap Istvántól és Pinte pópától.⁹⁶

Rabutin Sztojka írása alapján arra a következtetésre jutott, hogy Bethlen az „itteni”, azaz erdélyi püspökséggel bízta meg a máramarosi püspököt. (Tehát Athanáz helyébe ortodox egyházfőt akart helyezni.) Továbbá úgy vélte, hogy Nagyszegi protestációja nem csupán Erdélyben váltott ki hatást, hanem a szomszédos „görög” hitű „tartományok” területén is.⁹⁷

⁹⁵ „Reliqui Poppae, qui hactenus cum domino episcopo se non univerunt, intentiones videntes, nescientes quo confugere, quidam ex illis apud me etiam institerunt, audientes, quod in hoc comitatu adhuc Dei gratia in recta nostra religione conservati simus, forte cogitando, quod in mea praesentia abhinc ulterius etiam suam conservationem habere possint, scientes meum officium. Credo, quod nec Vallachiam, nec alios nobis similes in peregrinis regionibus requirent. Veram illustrissime domine, si etiam ad id aspirarem, absque illustritatis vestrae gratia et beneplacito tantum insufficiens sum, si illustritatis vestrae prudens beneplacitum accedet, gratiam ejusdem ab illustritate vestra tanquam supremo meo comite etiam expectabo. [...] pro moderna mea inope conditione decem martes, et nonaginta trutas offero.” Sztojka József [Bethlen Miklósnak], 1701. okt. 31., Sziget. Uo.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ „[...] auß des Pischoffs Schreiben ist unter anderen zusehen, undt muthzumassen daß ihme der Bethlen Miklós daß hiesige Pisthumb angetragen haben müesse [...] So ist demnach mein geringes erachten, zuglauben, daß des Nagyzegi Protestation den Effect nicht allein in Sübenbürgen, sondern in allen diesen landt angränzenden die griegische Relligion professirenden Provinzien gemacht habe, undt eines daß andere nach sich zuziehen scheint.” Rabutin jelentése, é. h.

Rabutin következtetése nem tűnik irreálisnak, annak ellenére, hogy nem jutott hozzá közvetlen bizonyítékhoz: olyan levélhez, amelyben Bethlen Sztojka erdélyi püspökségét helyezte volna kilátásba. Az ortodox főpap a gyulafehérvári metropólia adminisztrátora címet is viselte, ami egyes értelmezések szerint azt is jelentheti, hogy Teofil és Athanáz unióra lépése után a máramarosi püspök magának tulajdonította az erdélyi ortodoxia vezetőjének szerepét.⁹⁸

Másrészt, a De Camillis ellenében tevékenykedő ortodox püspök erdélyi befolyásának támogatása illeszkedett volna Bethlen unióellenes tevékenységéhez. Ráadásul 1701 októberében, amikor Nagyszegi Sztojkához írt levele már feltehetően célba ért, a kancellár – saját bevallása szerint – Máramarosba ment,⁹⁹ így elvileg lehetősége volt az ortodox püspökkel személyesen is fölvenni a kapcsolatot az erdélyi hittársak ügyében. Ugyancsak elgondolkodtató, hogy Sztojkat magához rendelte Gyulafehérvárra a szebeni kihallgatás előtt. Az is feltűnő, hogy Bethlen önéletírásában meglehetősen szűkszavúan ír Sztojkáról és az irányítása alá tartozó vármegyében zajló eseményekről, és azt nem említi, hogy Sztojka hozzá fordult Nagyszegi ügyében.

Úgy véljük tehát, hogy Rabutin a beérkező információk alapján jogosan aggódott amiatt, hogy Sztojka Bethlen általi támogatásával az erdélyi unió ügyét komoly veszély fenyegeti.¹⁰⁰ Mindezek alap-

n. [1701. november], másolat. Rabutin Harrachnak 1701. november 23-án Nagyszebenből írt jelentésének melléklete. Uo.

⁹⁸ GHITTA 1992, 54. Ezt erősíti meg egy régi prédikációs könyv, amely Erdély és Máramaros érsekének nevezi. Uo.

⁹⁹ Bár kiadott levelei alapján erre csak rövidebb ideig kerülhetett sor: 1701. október 9-én Gyulafehérváron, 27-én Bethlenszentmiklóson tartózkodott. BML, II. 900–904.

¹⁰⁰ Ghitta feltételezése szerint Sztojka 1705. évi eltávolítása püspöki pozíciójából – az ellene indított per segítségével – azzal lehet összefüggésben, hogy a református vármegyének ekkor már nem volt szüksége egy De Camillis tevékenységét ellensúlyozó püspökre. Sztojka 1705 végén szabadult, ám papi teendőit Máramaros vármegyén kívül, a Tiszántúlon kellett folytatnia. Hivatali utódja 1707-től Czirka lett. 1711-ben a máramarosiak kérték Sztojka visszahelyezését a püspökségbe, ám erre már nem került sor, mivel pár héttel később meghalt.

ján feltételezhetjük, hogy amikor Rabutin 1702-ben Szebenben kihallgatta az ortodox püspököt, abban feltehetően a Nagyszegivel és Bethlennel váltott levele is közrejátszott.¹⁰¹

Összegzés és következtetések

Rabutin a spanyol örökösödési háború kitörése kapcsán nyugatra vont haderők miatt 1701-ben úgy vélte: Erdély sokkal nagyobb veszélyben van, mint a törökellenes háború alatt; a gyenge védelem és ellátottság miatt bármikor felkelés törhet ki. Az erdélyi főparancsnok ezért fokozott figyelmet fordított a határok védelmére, az erősítésekre, a lehetséges ellenséges betörésekre, de a belső megmozdulások megelőzésére is.¹⁰²

1701 októbere és decembere közötti jelentéseiből nyilvánvalóvá válik, hogy rendkívül veszélyesnek ítélte meg Nagyszegi unióellenes fellépését, és a legkeményebb módszerek bevetésétől sem rettent volna vissza annak elfojtása érdekében. A mozgalomban ugyanis komoly politikai tényezőt látott: felkelés és Erdély átpártolásának veszélyét.¹⁰³ Erre az aggodalomra Nagyszegi novemberi memoranduma, a franciákkal és a törökökkel, valamint a románok átállásával való fenyegetőzése is alapot adott.

GHITTA 1992, 55–56; CZIPLE 1908, 46–52, CHIRILĂ 1989, 163. – Ami Sztojka és Bethlen kapcsolatát illeti, a kérdés megnyugtató tisztázása és Sztojka életútjának, későbbi pályájának kontextusába helyezése további kutatást igényel.

¹⁰¹ Más feltételezés szerint a szebeni kihallgatás hátterében az állt, hogy 1701. évi bécsi fellépése miatt a katolikus papok bosszút akartak volna állni Sztojka, ezért különféle vádakat emeltek ellene. CHIRILĂ 1989, 162.

¹⁰² Az 1698–1702 közötti katonai és politikai helyzetre: HURMUZAKI 1881, 72–81; HLAVKA 1941, 33–37; VÁRKONYI 1954, 28–32; SZIRTES 2016, 455–460.

¹⁰³ 1701. decemberben az Osztrák Udvari Kancelláriának és az Udvari Haditanácsnak is felkelés veszélyéről írt. HURMUZAKI 1881, 64.

A mozgalommal történő leszámoláshoz azonban ki kellett deríteni annak értelmi szerzőjét. A hozzá beérkező információk alapján különféle feltételezéseknek adott hangot. Kezdetben Bethlen Miklóst és Dindárt, rajta keresztül pedig Brâncoveanu havasalföldi vajdát látta a Nagyszegi-féle mozgalom hátterében. Az ügy részleteiről értesülve később Sárosira terelődött a gyanúja, és Nagyszegit teljesen ártatlannak vélte. Nagyszegi vallomása ismét Dindárra és a református guberniumi tanácsosokra hívta fel a figyelmet, akik nem beszéltek le akciójáról. Október végén ismét Havasalfölde befolyására, illetve a kapcsolattartó Dindár mellett Ioan Pater tevékenységére hívta fel a figyelmet. Nagyszegi fenyegető novemberi memorandumai azonban újabb feltételezésre készítették: a protestáns eliten belül különösen Harteneck szebeni királybíró befolyását sejtette, aki a fenyegetésekkel a sorok között városa templomának átadását akarta volna megakadályozni. Ekkor már annyira súlyosnak találta az ügyet, hogy attól sem riadt volna vissza, hogy az ártatlannak tartott Nagyszegit elrettentésül kivégezze. Novemberben a szeptemberi protestációval kapcsolatos újabb információkhoz jutott, amelyek alapján ismét Bethlent vélte a mozgalom szellemi atyjának, de emellett Keresztesit is gyanúsítottnak tartotta. Decemberben újabb hozzá beérkező információk Bethlen mellett Naláczi és Keresztesi személyére terelték a figyelmet. A Nagyszegi és Sztojka közötti levélváltás, valamint Sztojka Bethlenhez írt folyamodványának beérkezése ugyancsak a kancellárra terelte a gyanút.

Ami a mozgalom első gyanúsítottjait, Nagyszegit és Sárosit illeti, az uralkodó a feszült politikai helyzet szülte kényszerből kegyelmet gyakorolt irántuk.¹⁰⁴ Sárosi ügye 1702 novemberében lezárult, amikor letette a kívánt esküt az Erdélyi Udvari Kancellária előtt.¹⁰⁵ Nagyszegi ügye még évekig elhúzódott ugyan, de végül 1706-ban kiszabadult. A gyanúsítottak között előkelő helyet elfoglaló Dindárt,

¹⁰⁴ HURMUZAKI 1881, 81–82, 85; DUMITRAN 2015, 713–717.

¹⁰⁵ Az Erdélyi Udvari Kancellária a Deputációnak, 1702. nov. 25., Bécs. MNL OL B 2 1702/229/g.

aki ellen Thököly-pártiakkal való kapcsolattartás gyanúja is fennállt, kiutasították az országból.¹⁰⁶

A fentiek ismeretében úgy véljük, hogy a gyanúsítottak között elsőrangú helyet elfoglaló Bethlen kancellár önéletírásában tudatosan védekezett a Nagyszegi-perben betöltött szerepére vonatkozó – bár nyíltan ki nem mondott – vád ellen. Az önéletírásban olvasható – fentebb idézett – utalása arra mutat, hogy tudta: Nagyszegi ügye sugalmazójának nem Sárosit, hanem őt vélik. Ezzel összhangban áll az is, hogy elfogatása után, 1704 júniusában a szebeni börtönből írt levelében Bánffy gubernátortól a védelméhez szükséges iratok között Nagyszegi Gábor ügyével kapcsolatos írásokat is említ.¹⁰⁷

Bár a főparancsnok jelentéseihez csatolt mellékletekben közvetlen bizonyítékot nem találtunk Bethlennek a Nagyszegi-ügyben betöltött szerepére, érdemes figyelembe vennünk egy párhuzamot. Az erdélyi protestáns elit a románok uniójához hasonlóan az erdélyi örmények egyházi uniójának létrejöttében is ellenérdekelte volt – még ha számuk jóval csekélyebb is volt –, és gátolta Oxendio Virziresco¹⁰⁸ püspök tevékenységét. Ez különösen Bethlen Miklósról volt érvényes, aki 1692-ben a beszercei szászokat az áttért örmények ellen hangolta, az örményeket pedig az unió megtagadására akarta bírni, mindezért szélesebb körű autonómiát és kereskedelmi privilégiumokat ígérve számukra.¹⁰⁹

¹⁰⁶ HURMUZAKI 1881, 69, 71; DRAGOMIR 1920, 68.

¹⁰⁷ Bethlen Miklós Bánffy Györgynek, Nagyszében, 1704. jún. 26. BML, II. 971–972, 1282.

¹⁰⁸ 1691-től címzetes püspök és az erdélyi örmények apostoli vikáriusa.

¹⁰⁹ Az uniót megtagadó két beszercei örmény unitus papot az erdélyi rendek védelmükbe vették ugyan, ám egyiküket, a Moldvába távozó, majd Erdélybe 1693-ban visszatérve ismét az unió ellen prédikáló Astuacatur Nigošt Oxendio püspök Veterani főparancsnok közreműködésével elfogatta. A Szebenben raboskodó, hittagadással és Thökölyhöz fűződő kapcsolattal is vádolt vardapet elleni vizsgálatok nem fejeződtek be: a börtönben halt meg tisztázatlan körülmények között. NAGY 2015, 145–151; NAGY 2011, 296–300; NAGY 2008b, 269–277.

Nem könnyű feladat az igazság kitapintása egy olyan katonatiszt sorai mögül, aki a bécsi udvar iránti feltétlen hűsége és kiemelkedő katonai érdemei¹¹⁰ mellett gyanakvó természetéről és kegyetlenségéről is ismert volt, amelyet nem csupán a vele szemben érthetően elfogult Bethlen önéletírása tanúsít, hanem levelei is megerősítenek.¹¹¹ Ráadásul a francia tábornok megfelelő nyelvtudás hiányában – magyarul és németül nem, latinul csak kicsit tudott¹¹² – rá volt utalva a bizalmi emberekől beérkező információkra. Bethlen számos helyen megemlékezik arról, hogy Rabutinnek besúgója volt a tanácsban, és arról is, hogy azok ellene hangolták a főparancsnokot.¹¹³ Ennek fényében Rabutin vélekedéseit nem tekinthetjük bizonyító erejűnek, ugyanakkor az erdélyi katonai hatalom letéteményesének a beérkezett információk alapján kialakult álláspontja fontos hírforrása volt a bécsi hatóságoknak, ezért a további kutatás során figyelembe veendők.

A per menetének részletes rekonstrukciója az erdélyi országos és a bécsi központi kormánysszervekhez beérkező információk alapján még várat magára. Azt azonban az előkerült források megmutatják, hogy a Nagyszegi-mozgalom, lett légyen bárki is hátterében, kapcsolatot keresett a máramarosi ortodox antiunionista mozgalommal. Másrészt, a szakirodalomban a császár iránti hűségéről ismert Harteneck szebeni királybíró is felmerült a gyanúsítottak között, ami egészen új szempontot vet fel nemcsak Nagyszegi ügyének, hanem a királybíró későbbi bukásának vizsgálatához is.¹¹⁴ Ennek fényében

¹¹⁰ Vö. HLAVKA 1941, passim.

¹¹¹ Lásd 1699–1704 között megfogalmazott jelentéseit. FA Harrach Kt. 291–292.

¹¹² HLAVKA 1941, 15.

¹¹³ Egyik fő besúgója Harteneck volt, de feltehetően Bánffy gubernátor is közéjük tartozott. Vö. BMÖ, 850–851; *Sudores et Cruces*, 1218–1223. A Nagyszegi-ügyben írt jelentések alapján az informátorok közé tartozott a katolikus Apor István és Haller István is.

¹¹⁴ Rabutinnek a feltételezések szerint épp úgy szerepe volt Harteneck 1703. évi kivégzésében, mint Bethlen bebörtönzésében. Előbbi pályájára összefoglalóan: SZIRTES 2015, 42–46.

úgy véljük, hogy a románok unióját ellenző mozgalmak kutatása során még inkább figyelembe kell venni az erdélyi protestáns elit felekezetszervezési tevékenységét.

Forrás- és irodalomjegyzék

MNL OL
B 2	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
Erdélyi kancelláriai levéltár, Erdélyi kancellária
regisztratúrája, Acta generalia
ÖStA AVA	Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Allgemeines
Verwaltungsarchiv
FA Harrach	Familienarchiv Harrach
- *
ANDEA 2003	ANDEA, Suzana: <i>Viața și activitatea diplomatică a lui Theodor Ladislau Dindar</i> . In: <i>Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române</i> . Îngrijit de Avram ANDEA. Cluj-Napoca, 2003. 413–429.
BAÁN 2017	BAÁN István: <i>Giovanni Giuseppe De Camillis görög misz-szionárius és munkácsi püspök (1689–1706) levelei. Letters of Giovanni Giuseppe De Camillis Greek Missionary and Bishop of Munkács (1689–1706)</i> . Nyíregyháza, 2017. (Collectanea Athanasiana)
BIRÓ 1925	BIRÓ Vencel: <i>Az impériumváltás kora (1690–1716)</i> . In: BAGOSSY Bertalan et al.: <i>Az Erdélyi Katholicizmus múltja és jelene</i> . Dicsőszentmárton, 1925. 104–124.
BIRÓ 1935	BIRÓ Vencel: <i>Altörjai gróf Apor István és kora</i> . Cluj, 1935.
BML	<i>Bethlen Miklós levelei (1657–1698)</i> . Összegejtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta JANKOVICS József. A latin nyelvű részeket fordította s az ide-gen szavak jegyzékét készítette KULCSÁR Péter. A magyar nyelvi jegyzeteket és a szójegyzéket készítette NÉNYEI Gá-

- borné. I–II. Budapest, 1987. (Régi magyar prózai emlékek, 6/1–2.)
- BMÖ *Bethlen Miklós élete leírása magától.* In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva. Budapest, 1980. (Magyar Remekírók)
- CHIRILĂ 1989 CHIRILĂ, Ioan: *Episcopul Iosif Stoica – stîlp al ortodoxiei românești din Maramureș.* In: *Îndrumător bisericesc misionar și partitotic*, 12. (1989), 159–163.
- CZIPLE 1908 CZIPLE Sándor: *A máramarosi püspökség kérdése. Doktori értekezés.* Budapest, é. n. [1908]
- Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom. Bd. I. Von den Anfängen bis 1701./ Unirea Românilor Transilvăneni cu Biserica Romei. Vol. I. De începuturi până în anul 1701.* Hg. Johann MARTE, Viorel IONIȚĂ, Iacob MÂRZA, Laura STANCIU, Ernst Christoph SUTTNER. București, 2010.
- Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom. Bd. 2. Von 1701 bis 1761./ Unirea Românilor Transilvăneni cu Biserica Romei. Vol. II. De la 1701 până în anul 1761.* Hg. Johann MARTE, Viorel IONIȚĂ, Wolfgang Nikolaus RAPPERT, Laura STANCIU, Ernst Christoph SUTTNER. București, 2015.
- DOBREI 2010 DOBREI, Florin: *Iov Țirca (Circa) – un ierarh contestatar al unirii românilor ardeleni cu Biserica Romei. Iov Țirca (Circa) – Ein Hierarch und Gegner der Union der Siebenbürger Rumänen mit der Kirche Roms.* In: *Die Union der Rumänen* 2010, 322–347.
- DRAGOMIR 1920 DRAGOMIR, Silviu: *Istoria Desrobirei Religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII.* I. Sibiu, 1920.
- DUMITRAN 2015 DUMITRAN, Daniel: *Forme ale definirii identitare în Transilvania veacului al XVIII-lea. Exemplul românilor neuniți. Formen der Identitätsbestimmung in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Nicht-Unierten Rumänen.* In: *Die Union der Rumänen* 2015, 698–737.

A ROMÁNOK VALLÁSI UNIÓJA RABUTIN FŐPARANCSNOK SZEMÉVEL

- DUMITRAN–
GÚDOR–
DĂNILĂ 2000 DUMITRAN, Ana – GÚDOR Botond – DĂNILĂ, Pr. Nicolae: *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII). Român-magyar felekezetiközi kapcsolatok Erdélyben (a XVI. század közepe – a XVIII. század első évtizedei között)*. Gyulafehérvár, 2000.
- FABINI 2003 FABINI, Hermann – FABINI, Alida: *Hermannstadt. Porträt einer Stadt in Siebenbürgen*. Hermannstadt, Heidelberg 2003³.
- GHITTA 1992 GHITTA, Ovidiu: *Biserica Maramureșană la începutul secolului al XVIII-lea. Episcopul Iosif Stoica*. In: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia*, XXXVII. (1992) 1–2. sz., 50–57.
- GHITTA 1994 GHITTA, Ovidiu: *The Problem of the region of Maramureș within the relations between the bishops of Alba Iulia-Făgăraș and Mukacevo in the beginning of the XVIIIth century. Implications of a controversy*. In: *Colloquia. Journal of Central European History*, 1. (1994), 95–113.
- GÚDOR 2015 GÚDOR Kund Botond: *Protestantismul transilvănean în secolul al XVIII-lea. Der siebenbürgische Protestantismus im 18. Jahrhundert*. In: *Die Union der Rumänen* 2015, 448–527.
- GYÁRFÁS 1925 GYÁRFÁS Elemér: *Az erdélyi románok uniója s a román görög-katolikus szervezet kifejlődése*. In: BAGOSSY Bertalan et al.: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, 1925. 125–146.
- HECKENAST–
MÉSZÁROS 2005 HECKENAST Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi–szabadság harcban? Életrajzi adattár*. S. a. r., kieg. és az előszót írta MÉSZÁROS Kálmán. Budapest, 2005. (História könyvtár; Kronológiák, adattárak, 8.)
- HLAVKA 1941 HLAVKA, Gertrud: *Johann Ludwig Graf Bussy de Rabutin. Feldmarschall, geheimer Rat und kommandierender General in Siebenbürgen. 1642–1716*. Wien, 1941. (Kézirat, Bibliothek des Kriegsarchivs Wien)
- HODINKA 1909 HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Budapest, 1909.

- HURMUZAKI 1881 HURMUZAKI, Eudoxius Freiherr von: *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*. II. Bucuresci, 1881.
- I. TÓTH 1998 I. TÓTH Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697–1792*. Csíkszereda, 1998². (Múltunk könyvek)
- JANKOVICS 2016 JANKOVICS József: *Bethlen Miklós levelei Ferdinand Bonaventura Harrachnak, I. Lipótnak és ismeretlennek (1699–1703)*. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények* (2016) 239–258.
- LAPEDATU 2008 LAPEDATU, Alexandru: *Un agent al lui Brâncoveanu împotriva unirii: Pater Ianoș*. In: Uő: *Scieri istorice*. Ed. Camil MUREȘANU, Nicolae EDROIU. Bukarest, 2008. 251–252.
- MARTON 2003 MARTON József: *A gyulafehérvári vallási unió (1697–1701). Apor István és Baranyi Pál László szerepe az unió létrejöttében*. In: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica Latina*, XLVIII. (2003) 1. sz., 111–120.
- NAGY 2008a NAGY Géza: *A református egyház története 1608–1715*. I–II. Máriabesnyő–Gödöllő, 2008.
- NAGY 2008b NAGY Kornél: *Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról (Az 1693. évi Fidelis relatio)*. In: *Történelmi Szemle*, L. (2008) 2. sz., 251–285.
- NAGY 2011 NAGY Kornél: *Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből*. In: *Történelmi Szemle* LIII (2011) 2. sz., 283–313.
- NAGY 2015 NAGY Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*. Budapest, 2012. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes)
- NILLES 1885 NILLES, Nicolao S. J.: *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*. I. Oeniponte, 1885.
- SCHMIDT 1864 SCHMIDT, Wilhelm: *Zur Geschichte der Jesuiten in Hermannstadt*. In: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge*, 6. (1864) 2. Heft, 231–265.
- SIPOS 2002 SIPOS Gábor: *Consistoriul Reformat Suprem și problema unirii religioase a românilor*. In: *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 6. (2002) 2. sz., 105–110.

- SIPOS 2005 SIPOS Gábor: *Unirea religioasă și antecedentele ei în relațiile calvino-ortodoxe din Transilvania (1660–1710)*. In: *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 9. (2005) 2. sz., 27–30.
- Sudores et Cruces* Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei (*Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen*). Fordította KULCSÁR Péter. In: BML II. 1181–1234.
- SUTTNER 2008 SUTTNER, Ernst Christoph: *Die Siebenbürger Kirchenunion an der Wende zum 18. Jahrhundert*. In: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 12. (2008) 1. sz., 7–41.
- SZIRTES 2015 SZIRTES Zsófia: *Az erdélyi szászok érdekvégyesítése az átmeneti korszakban (1690–1711)*. Doktori (PhD) értekezés. PPKE–BTK. Budapest–Piliscsaba, 2015. (Kézirat). http://realphd.mtak.hu/311/1/Szirtes%20Zs%20Cs%20B3fia_disszert%20A1ci%20B3.pdf (2017.7.31.).
- SZIRTES 2016 SZIRTES Zsófia: *Erdély és az erdélyi szászok a Habsburg-uralom kezdetén egy 1699. évi emlékirat tükrében*. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. HORN Ildikó, LAUTER Éva, VÁRKONYI Gábor, HILLER István, SZIRTES Zsófia, BALOGH Zsuzsanna, PÁSZTOR Katalin, TAMÁS Máté. 1–2. Budapest, 2016. 451–468.
- TRÓCSÁNYI 1988 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest, 1988. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet, 8.)
- VÁRKONYI 1954 VÁRKONYI Ágnes: A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704. júl.) *Századok*, 88:1 (1954), 15–73.
- VÉGHSEŐ 2011 VÉGHSEŐ Tamás: „...mint igaz egyházi ember...” *A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése*. Nyíregyháza, 2011. (Collectanea Athanasiana)
- VRIES 1963 VRIES, Wilhelm de: *Die Union der Rumänen (1697 bis 1701)*. In: *Uő: Rom und die Patriarchate des Ostens*. Unter Mitarbeit von Octavian BÂRLEA, Josef GILL, Michael LACKO. Freiburg, München, 1963. (Orbis Academicus, III/4.) 132–180.

Szerzők

Bánfi Szilvia, Országos Széchényi Könyvtár tudományos kutatója.
Ecsedy V. Judit, Országos Széchényi Könyvtár tudományos kutatója.
Fazekas István, egyetemi tanár, ELTE
Ferenczi Sándor, egyetemi adjunktus, BBTE
Kovács András, ny. egyetemi tanár, művészettörténész, BBTE
Kruppa Tamás, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutató-
csoport tudományos főmunkatársa
Marton József, ny. egyetemi tanár, BBTE
Mailáth G. Károly, erdélyi püspök (1897–1938)
Mihalik Béla, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levél-
tár levéltárvezetője
Martin Roos, temesvári püspök (1999–)
Szirtes Zsófia, ELTE BTK Történeti Intézet tudományos munkatársa
Tóth Tamás, Római Pápai Magyar Intézet rektora
Tusor Péter, egyetemi tanár, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történe-
ti Kutatócsoport elnöke

Borítóterv:

Tördelés: Czirmay Ágnes

Készült